

Filosofie Magazine

FM.

Filosofie is
makkelijker
als je denkt
Wat is
materie?

FM.

Waarom kun je de tijd niet terugdraaien?

**Jennifer
Lackey**

Filosofoert in
de gevangenis

**Alles over tempo,
duur, herinnering
en toekomst**

Annet Schaap

Door kinderen leer
je houden van het
onbegrijpelijke

**Pas op
voor goede
bedoelingen!**

En andere luistertips
van Miriam Rasch

**De eeuwige
vragen van
de filosofie**

Bart Streumer weet
alles en gelooft niets

F&L

€9,50

A man with glasses and a green jacket is speaking into a professional microphone. He is in a room with a large painting on the wall and a hammock in the background.

Luister
de nieuwe
podcast

Filosofie is makkelijker als je denkt de Podcast^{FM.}

Van Coen Simon, de hoofdredacteur van *Filosofie Magazine*. Elke aflevering een paradox, een gedachte-experiment en een vraag die je niet durfde te stellen (omdat er geen antwoord op is).

- *Wie is die ik die over zichzelf praat?*
- *Word je van filosofie een beter mens?*
- *Kun je denken in je hoofd?*
- *Kun je leven zonder leugen?*

Te beluisteren via Apple Podcasts en Spotify

Scan de QR-code of lees meer op

www.filosofie.nl/podcast

**Filosofie
Magazine^{FM.}**

Opening ^{FM.}

Even denken

Coen Simon neemt een duik in het heden.

4

→→

Vier vragen

Kinderboekenschrijver Annet Schaap beantwoordt de vier vragen van Kant.

6

→→

Taboe

Waarom is incest taboe? Filosoof Herman Westerink geeft antwoord.

8

→→

Column

Miriam Rasch vraagt zich af hoe AI-technologie ons weerspiegelt.

8

→→

Ik zie wat jij niet ziet

Letterkundige Jan Rock over kranten.

9

→→

Maar wat is eigenlijk?

Zorgethicus Alistair Niemeijer bevraagt zelfstandigheid.

10

→→

Moreel dilemma

Is het erg als de mens uitsterft?

11

→→

‘Ook al zijn de riten bloedig, het geheel speelt zich af als feest.’

Johan Huizinga

(1872-1945) was een Nederlandse historicus en cultuurfilosoof. Hij zag het spel als oorsprong van de cultuur en de mens als een spelend wezen.

12-13

→→

Nu

Om 40 kilometer te fietsen in 1 uur moet je voortdurend 42 kilometer per uur fietsen, dat is niet logisch maar wel waar, weet ik uit ervaring. Als adolescent deed ik aan wedstrijden kwarttriatlon: 1 kilometer zwemmen, 40 fietsen en 10 hardlopen, in die volgorde. Tijdens alle onderdelen van de triatlon ervoer ik tijd anders. En met alle onderdelen bedoel ik er vier, want naast drie sportieve onderdelen moet je wisselen van onderdeel, en ook dat moment kent een eigen tijd natuurlijk. In mijn geval vaak te veel tijd – vooral mijn zwempak uittrekken kostte me dure seconden.

Bij het zwemmen, zeker in open water, raakte ik al snel in een trance. Als ik met de meute het water in stormde gierden de zenuwen nog door m'n lijf, maar zodra ik lag dwong het water me in een eigen tempo en een cocon van geluid. Als ik bij aankomst het water uitliep, was, ondanks mijn wil om te winnen, alle haast uit mijn lijf verdwenen. Dat veranderde op de fiets in het uur dat volgde – nadat ik eindelijk mijn pak uit had. Ook al ervoer ik de fietsrit als één langgerekt moment waarop ik ononderbroken loerde op de snelheidsmeter aan mijn stuur, het bleef een race tegen de klok. Omdat ik wist dat het ding constant 42 moest aangeven om niet onder de 40 km/u gemiddeld te zakken (even een banaantje naar binnenwerken of een licht remmen in de bocht is al fnuikend) ontdekte ik dat je heel lang en in volle stress, in het nu kunt leven.

Hardlopen ging me het gemakkelijkst af. En ondanks dat het parcours meestal uit een aantal rondjes bestond waarbij je dezelfde mensen telkens een beetje anders langs de kant zag staan, smolt ook hier tijd ineen tot een actueel vacuüm.

Hoe kan het heden op zoveel manieren tegenwoordig zijn? **FM.**

Coen Simon

hoofdredacteur

csimon@filosofie.nl

‘Hoe kan het heden op zoveel manieren tegenwoordig zijn?’

Opening

3-13

- **Even denken** Coen Simon
- **4 vragen** aan Annet Schaap
- **Taboe** Waarom is incest taboe?
- **Column** Miriam Rasch
- **Ik zie wat jij niet ziet** De krant
- **Maar wat is eigenlijk** zelfstandigheid?
- **Moreel dilemma** Het einde van de mensheid
- **Focus**

Denkers

29-52

- **Interview** met Bart Streumer
- **Klassieker** Michel Foucaults *De archeologie van het weten*
- **Interview** met Jennifer Lackey
- **Historisch profiel** Gilles Deleuze
- **Beelddenken** Hulpeloze baby's
- **Column** David Van Reybrouck
- **Shortread** Hoe weten we of we iets weten?

Denken en doen

53-62

- **Interview** met filosoof Henk den Uijl
- **Filosofie op de sofa** met Jean-Paul Sartre
- **Denklab** over wanneer je de waarheid zegt
- **Denkhoudding** Neem de tijd
- **Column** Elke Wiss
- **7 tips** om beter te luisteren

beeld Thijs Wozak

FM.

inro

cover Nick Groenewold

24

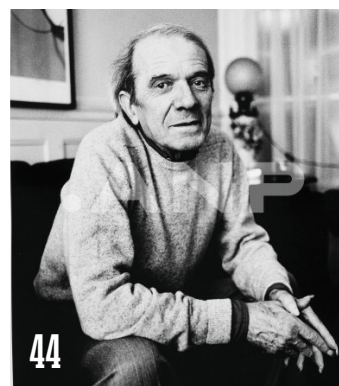
11

40

44

Dossier over tijd

Spoedcursus

Vier tijdloze denkers over tijd.

16-19

→

Essay

We vrezen een tijd die eindeloos is, denkt Femke van Hout.

20-23

→

Interview

Volgens natuurkundige Carlo Rovelli snappen we niets van tijd.

24-27

→

Zelf denken

63-68

- **Inleiding** in het denken over materie
- **Gedachte-experiment** Zit de betekenis van woorden in materie of in ons hoofd?
- **Close-reading** De Lamettrie
- **Paradox** Een gat bestaat, maar is ook niets
- **Lexicon**

Boeken

69-75

- **Recensie** Henri Bergson
- **Recensie** Open Socrates
- **Recensie** In het midden van het leven
- **Recensie** Het wezen van het christendom
- **Recensie** De kunst van het oorlog voeren
- **Recent verschenen**

Eerst doen dan denken

76-81

- **Cultuur**
- **Kopen**
- **Puzzel**
- **Agenda**
- **Gehoord**
- **Hetzelfde anders** Regelen

Wie is Annet Schaap?

→ Annet Schaap (1965) is schrijver en illustrator van kinderboeken. Met haar debuut *Lampje* (2017) won ze de Gouden Griffel. Onlangs verscheen *Krekel*.

‘De vervelende dingen in het leven hebben geen eenduidige oplossingen’

Wat antwoorden denkers van deze tijd op de vier grote vragen van Immanuel Kant (1724-1804)? Dit keer: schrijver **Annet Schaap** (1965) over donkere momenten.

door Gwendolyn Bolderink beeld Martin Dijkstra

Wat kan ik weten?

‘Ik weet nog goed hoe het was om kind te zijn. Ik wilde graag dingen weten over de wereld van volwassenen en niet alleen maar lezen over scholen en gymclubjes. Ik hunkerde naar verhalen die ook een droevige kant hadden, verhalen over dingen die ik niet kende of snapte.

Het is erg des kinds om op zoek te gaan naar wat je nog niet weet en nog niet kan. Daarom vinden veel kinderen het zo leuk om een trapje hoger te lezen dan waar ze zelf zijn. Dat had ik ook: ik hield juist van

boeken die ik niet helemaal begreep of die anders of vreemd waren. Dat soort kinderboeken probeer ik ook te schrijven.’

Wat moet ik doen?

‘Ik vind het belangrijk dat we niet te veel voorkauwen voor kinderen. Ik laat in mijn verhalen dingen liever open. Ik wil kinderen niet uitleggen hoe iets in elkaar steekt, maar ze aanmoedigen om zelf ergens over na te denken.

Ik schrijf vaak over vragen waar ik zelf niet goed uitkom: over wat ouders zijn, wat familie is, waar je bij hoort, wat goed en kwaad is. In *Krekel* gaan Eliza en haar broertje Krekel op zoek naar hun vijf broers. Hun vader en stiefmoeder beweren dat ze zijn verdronken op zee, maar Eliza gelooft er niks van. Ik wil aan kinderen meegeven: het leven komt soms met vervelende dingen en daar zijn geen eenduidige oplossingen voor. Dus volg je hart.’

Wie is Immanuel Kant?

Immanuel Kant (1724-1804) staat aan het begin van het moderne denken. Volgens hem was elke filosofie in vier vragen te vatten.

‘Een kind gaat op zoek naar wat het nog niet weet en nog niet kan’

Wat mag ik hopen?

‘Toen ik een jaar of acht was, deed ik mee aan de kerstdienst van de kerk waar mijn opa dominee was. Ik speelde de hoop: ik had een klein kaarsje vast en een bord om waarop in grote letters ‘hoop’ stond. Het was in de tijd van de Vietnamoorlog. Aan het einde van de dienst kwam ik binnen en ik weet nog precies wat ik moest zeggen: “Al is mijn kaars klein, hij kan toch alle andere kaarsen aansteken.”

Hoop is heel belangrijk, iets waaraan je je in donkere tijden kan vasthouden, iets waardoor je je niet volledig somber en onverschillig laat maken. Ik heb veel

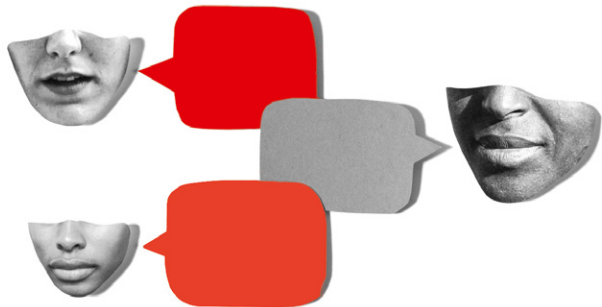
donkere momenten gehad in mijn leven, soms door iets buiten mezelf, soms door iets vanbinnen. Mijn ervaring is dat er altijd iets gebeurt waardoor een ander deel in jezelf wakker wordt, iets dat een beetje gaat flakkeren. Hoop zit in kleine kaarsjes.’

Wat is de mens?

‘Veel mensen, vooral volwassenen, denken precies te weten hoe alles zit. Ze denken bijvoorbeeld dat ze de ander helemaal snappen: jij bent zeker zo en zo. Maar elkaar echt zien en ruimte geven aan alle kanten van een persoon – dat is een hele klus.’ **FM.**

↗ **Krekel**
Annet Schaap
Querido
416 blz. · € 19,99

Waarom is incest taboe?

We vroegen het Herman Westerink

Herman Westerink: 'Opvallend genoeg is het verbod op incest in alle culturen terug te vinden. Dat suggereert dat onze afkeer tegen incest iets fundamenteels is. Zit het dan inderdaad in de menselijke natuur om weerstand te voelen bij het idee van een romantische of seksuele relatie met een familielid? Een andere verklaring is dat het incestverbod logisch voortvloeit uit het gebod om te trouwen met iemand van een andere familie. Vroeger leverde dat namelijk handelsvoordelen op en je voorkomt er de negatieve effecten van degeneratie mee.

Maar volgens de psychoanalyticus Sigmund Freud is het incesttaboe niet gebaseerd op onze natuurlijke afkeer of een rationele overweging. Hij komt met een andere verklaring: de regel dat we geen relaties met familieleden mogen hebben is op arbitraire wijze ontstaan. Het incestverbod markeert de overgang van een leven in de natuur naar een leven in de cultuur, waar seksuele driften niet langer ongelimiteerd kunnen worden botgevierd. Daarbij wordt cultureel bepaald hoe de dynamiek tussen ouder en kind of broer en zus hoort te zijn. Om dat te handhaven moeten we onze dierlijke verlangens bedwingen met een incestverbod.

Maar cultuur tovert onze natuurlijke neigingen niet weg; in zekere zin roept het verbod ze juist tevoorschijn. Hoe meer iets niet mag, hoe aantrekkelijker het wordt. Dat betekent overigens niet dat we allemaal stiekem verlangen naar seksuele relaties met familieleden. Wel zijn de eerste banden uit de kindertijd vormend voor onze volwassen omgang met relaties. We proberen vroegere ervaringen van intimiteit en sensualiteit met gezinsleden te herbeleven. In die zin zou je kunnen zeggen dat we diep van binnen allemaal een incestueuze neiging hebben.' **FM.**

Herman Westerink (1968) is universitair hoofddocent godsdienstfilosofie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij doet onder meer onderzoek naar de filosofische betekenis van de Freudiaanse psychoanalyse.

door Anne-Sophie van Berkestijn

Algoritme

Ik merk dat ik haast ongemerkt, steeds als rimpels die eerst vage schimmen zijn en dan ineens in het ochtendlicht diepe schaduwen trekken, me erbij neerleg dat AI niet meer weggaat. Ik bedoel de banale vorm: mensen die informatie niet meer opzoeken, maar een chatbot vragen, die e-mails en socialemediaberichten laten schrijven door een AI-assistent, en die deze daar ook door laten lezen.

Zelfs de meest geesteswetenschappelijke geesteswetenschappers en de meest ervaren professionals spreken er vol ontzag over. Leraren, dokters en anderen aan wie we ons wezen toevertrouwen werken ermee. (Ik weet zeker dat er al preken zijn geschreven met ChatGPT.) De lef die eruit spreekt, hoor je dan, de diepgang en originaliteit!

We begrijpen de mens vaak naar analogie van dominante technologieën. De klok, stoommachines, robots, de machinerie van *Modern Times*, en

natuurlijk de computer. Met als dieptepunt het idee dat wij niet meer zijn dan een algoritme dat uitvoert wat je erin stopt, net als een banaan (dixit Harari). Laatste iteratie: de mens die als een papegaai nabauwt wat hij geleerd heeft, net zoals taalmodellen dat doen.

Hoe zal de nieuwste AI-technologie ons weerspiegelen? Ik stel voor dat we haar zien als een uitnodiging om gedurfd, eloquent, diepzinnig en zelfs hallucinant te zijn. Net als onze assistenten. **FM.**

♦♦ Miriam Rasch is essayist en filosoof en verbonden aan de Willem de Kooning Academie

beeld Merlijn Doornik

COVERS

Buitengesloten

‘De krant draagt bij aan de vorming van de natie, maar heeft daarbij onmiskenbaar imperialistische effecten. Wanneer de verhalen en taal van bepaalde gemeenschappen niet in de krant worden opgenomen, worden ze daarmee buitengesloten van de nationale identiteit.’

Verhaal

‘Naast kranten waren ook romans van belang voor het ontstaan van een gedeelde burgerlijke identiteit. Volgens Anderson lijken kranten ook op romans: je volgt van dag tot dag verschillende, door elkaar lopende verhaallijnen. Alleen bestaan de personages in de krant echt.’

Identiteit

‘Bijna alle Nederlandse en Vlaamse kranten zijn inmiddels overgenomen door een paar grote mediahuizen, maar toch blijft elke titel een eigen publiek aanspreken. Zo houden ze nationale scheidslijnen en verschillende sociale-economische profielen in stand. Welke krant je leest is nog steeds verbonden met je identiteit: je leest niet *De Telegraaf* en *NRC*.’

Taal

‘Kranten waren van groot belang voor het verspreiden en bevestigen van standaardtaal. Tot eind vorige eeuw hadden kranten de ambitie feilloos taalgebruik te produceren, wat zelfs tot spellingsoorlogen leidde. Tegenwoordig is dit doel naar de achtergrond verdwenen.’

Ik zie wat jij niet ziet

De krant maakte de burgerdemocratie mogelijk, vertelt letterkundige Jan Rock. Nu we minder vaak het nieuws in fysieke kranten lezen, verandert dat hoe we in de samenleving staan.

door Robin Atia

In de ochtend bij het ontbijt of na het werk in de trein – de krant lezen is voor veel mensen een dagelijks ritueel. Daarmee schept de krant niet alleen routine, maar is ze ook medeverantwoordelijk voor onze democratie, vertelt Jan Rock, docent Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. ‘Volgens de Ierse politicoloog Benedict Anderson zorgden kranten voor het ontstaan van een “verbeelde gemeenschap”. Dat is een gemeenschap van mensen die elkaar niet kennen, maar zich toch met elkaar verbonden voelen. Je leest de krant alleen, maar in de wetenschap dat andere mensen op hetzelfde moment ook die krant lezen. Zo ontstaat er een gedeelde nationale identiteit en een onderlinge betrokkenheid die de burgerdemocratie mogelijk maakt.’

Tegenwoordig lezen de meeste mensen het nieuws echter niet meer op gezette tijden in de krant, maar nemen ze via online kanalen

een constante stroom aan nieuwsfeiten tot zich. ‘In de jaren zestig was de mediatheoreticus Marshall McLuhan erg optimistisch over het internet,’ vertelt Rock. ‘De snelheid en verbondenheid van elektronische media zouden nationale grenzen doen vervagen, waardoor er een mondiale verbeelde gemeenschap zou ontstaan, een “global village”. Maar in de afgelopen jaren is eigenlijk het tegenovergestelde gebeurd: dankzij de elektronische verbondenheid is de verdeeldheid in de wereld groter geworden. In plaats van dat de wereld een dorp is geworden, zijn er nieuwe manieren ontstaan om beperkte gemeenschappen te vormen. Sommige daarvan hebben juist een sterk nationalistisch karakter, zoals radicaal-rechtse online gemeenschappen. Doordat we minder vaak de fysieke krant lezen, zijn nationale verbeelde gemeenschappen misschien veranderd, maar niet verdwenen.’ **FM.**

Maar wat is eigenlijk zelfstandigheid?

Het gebruik van gps-navigatie vergroot de zelfstandigheid van ouderen, concludeert een recent onderzoek. Maar wat is eigenlijk zelfstandigheid, vraagt zorgethicus Alistair Niemeijer zich af.

door Robin Atia

De meeste volwassenen kunnen zich de tijd vóór mobiele telefoons en gps-navigatie nog goed herinneren. Toch voelen we ons nu verloren wanneer we het opeens zonder moeten stellen. ‘Technologie kan mensen ondersteunen of zelfstandiger maken, maar daarmee verlies je ook iets: namelijk de mogelijkheid om het zonder die technologie te stellen,’ vertelt Alistair Niemeijer, docent zorgethiek en beleid aan de Universiteit voor Humanistiek. Uit dit onderzoek blijkt dat ouderen die gps-navigatie gebruiken vaker de weg op durven. De onderzoekers concluderen daarom dat de gps-navigatie de zelfstandigheid van ouderen vergroot. ‘Maar door het

gebruik van die systemen verliezen ze ook bepaalde vaardigheden,’ zegt Niemeijer. ‘In hoeverre ben je zelfstandig als je afhankelijk bent van technologie?’

Overigens vormt een gebrek aan zelfstandigheid volgens Niemeijer niet altijd een probleem. ‘Een belangrijk inzicht in de zorgethiek is dat mensen per definitie afhankelijk zijn. We bestaan altijd in relatie tot andere mensen en tot onze materiële

‘Mensen zijn per definitie afhankelijk’

Wat is het feit?

Morrissey, S., Jeffs, S., Gillings, R., e.a. (2025). ‘GPS navigation assistance is associated with driving mobility in older drivers’. *PLOS Digital Health*, 4(4).

Wie stelt kritische vragen?

Alistair Niemeijer (1980) is universitair docent zorgethiek en beleid aan de Universiteit voor Humanistiek. Daarnaast is hij lid van verschillende adviserende organen op het gebied van gezondheidszorg.

omgeving. Denk aan infrastructuur, maar ook aan de kleding waarvan we afhankelijk zijn voor warmte. Ook je keuzes en gedachten worden beïnvloed door anderen, sociale praktijken en lichamelijke behoeften.’

Dat vrijheid en autonomie belangrijke waarden zijn ontkent hij niet, maar het is de vraag of we in onze samenleving niet zijn doorgeslagen in onze drang naar onafhankelijkheid. ‘Dit onderzoek is een uiting van dat ideaal,’ zegt Niemeijer. ‘Het veronderstelt dat zelfstandigheid wenselijk is, maar daarmee worden andere zaken minder zichtbaar gemaakt. Zo heerst er veel eenzaamheid onder ouderen – iets waarbij meer nadruk op zelfstandigheid waarschijnlijk niet zal helpen. En wanneer er van ouderen wordt verwacht wordt dat ze zelf kunnen rijden, maakt dat het moeilijker om iemand om een lift te vragen. Door de idealisatie van zelfredzaamheid verliezen we de waarde van verbondenheid uit het oog.’ **FM.**

Is het erg als de mensheid uitsterft?

Doemdenken is zo oud als de filosofie, maar de mogelijkheid dat *Homo sapiens* uitsterft wordt pas sinds een eeuw serieus genomen. Moeten we ons zorgen maken over het einde van de mens?

door Jeroen Hopster beeld Bas van der Schot

Klimaatverandering zal vermoedelijk niet leiden tot de uitsterving van onze soort. In elk geval niet op de korte termijn. Maar helemaal veilig kunnen we onszelf ook niet wanen. Er zijn bovendien andere existentiële dreigingen: kernwapens, een

gemuteerd virus, losgeslagen AI-systemen. En zelfs al zouden we het elleng volhouden, ten langen leste krijgt de warmtedood van het universum ons geheid te pakken. Maar is het eigenlijk wel erg als de mensheid het loodje legt?

Ja

Menselijk uitsterven is een morele catastrofe, in meerdere opzichten. Neem eerst een scenario van geleidelijke uitsterving: het einde van onze soort komt niet met een knal, maar is een traag proces dat met oeverloos leed gepaard gaat. Zulk leed zou indien mogelijk voorkomen moeten worden. Een snel en pijnloos uitsterven is echter evenzogoed problematisch. Als de mensheid plotsklaps het loodje legt, bijvoorbeeld door een meteorietinslag, worden vele levens vroegtijdig beëindigd. Ook de toekomstige mogelijkheden van onze soort blijven dan ongevuld. Volgens sommige filosofen is het langetermijnproject van de mensheid, dat gekenmerkt wordt door vooruitgang in welzijn en kennisoverdracht naar volgende generaties, intrinsiek waardevol. De mensheid heeft het potentieel om zichzelf nog verder te verwezenlijken. Sterven wij uit, dan zal dat potentieel niet worden gerealiseerd.

Nee

De Griekse filosoof Epicurus maakte korte metten met angst voor de dood. Als de dood er is, ben jij er niet; als jij er bent, is de dood er niet. De dood hoeft je daarom niet te vrezen. Je zou diezelfde redenering kunnen toepassen op het voortbestaan van onze soort: we hoeven uitsterving niet te vrezen, want eenmaal uitgestorven ligt geen menselijk wezen er meer wakker van. Sterker nog, er zijn vast een hoop niet-menselijke wezens die ons uitsterven toejuichen: zonder mensen zullen ecosystemen opveren en kan het evolutieproces een nieuwe weg inslaan. Die conclusie trekken ook transhumanisten, zij het om een heel andere reden: zij menen dat de mens met behulp van technologie zelf tot een nieuwe soort kan evolueren. Op die manier zou er sprake zijn van uitsterving van onze huidige soort, terwijl het project van intergenerationale vooruitgang toch wordt voortgezet. **FM.**

‘Ook al zijn de riten bloedig, de beproevingen der inwijdelingen wreed, de maskers schrikwekkend, het geheel speelt zich af als feest’

Johan Huizinga (1872-1945)

Gallipoli, Turkije

25 april 2025 | Op de nationale Anzac-oorlogsherdenking wordt de haka uitgevoerd, de ceremoniële dans van de Maori. In Nieuw-Zeeland deden in 2024 drie parlementariërs de dans in het parlement uit protest tegen een omstreden wetsvoorstel. Ze zijn onlangs alle drie geschorst, omdat de actie als intimiderend werd beschouwd.

New Zealand National Service
Chunuk Bair, Gallipoli, Türkiye
25 April 2025

Nieuwe speciale uitgave

Wat is de zin van nietsdoen?^{FM.}

Levenskunst voor elke dag

Zingeving kregen we er eeuwenlang gratis bij met rituelen, religies, mythes en verhalen. Maar nu we zelf mogen weten of we ergens in geloven en waar we in geloven, hebben we er een lastige vrijheid bijgekregen. Hoe geef je je leven zin als het eigenlijk geen zin heeft?

We verzamelden de beste antwoorden van klassieke en hedendaagse denkers: van Camus, tot Nietzsche, en van Byung-Chul Han tot Esther Gerritsen. Laat je inspireren op weg naar geluk (in werk en privé). En wie weet leren ze jou ook wel de zin van het nietsdoen.

Voor maar

9,99

Bestel via

www.filosofie.nl/special

Filosofie
Magazine^{FM.}

Dossier^{FM.}

Hoe kan het ene moment voorbijkruipen en het volgende razendsnel vervliegen, terwijl de klok regelmatig doortikt? We doden, verspillen, vergeten en winnen tijd, maar wat is tijd eigenlijk? Bestaat tijd echt of alleen in ons hoofd? Kunnen we ook zonder? De tijd zal het leren in dit tijdloze dossier.

Dossier over tijd

Spoedcursus

Vier tijdloze denkers
over tijd.

16-19 →→

Essay

We vrezen een tijd die
eindeloos is, denkt
Femke van Hout.

20-23 →→

Interview

Volgens natuurkundige
Carlo Rovelli snappen
we niets van tijd.

24-27 →→

beeld Nick Groenewold met Midjourney

Vier tijdloze denkers over tijd

door Robin Atia en Anne-Sophie van Berkestijn
beeld Nick Groenewold met Midjourney

Dōgen (1200–1253)

Alles is vergankelijk

In het middeleeuwse Japan woont een jongen de begrafenis van zijn moeder bij. Hij is nog geen tien jaar oud en al wees, en terwijl hij de ceremoniële wierrook ziet vervliegen, raakt hij doordrongen van de vergankelijkheid van het bestaan. De jongen groeit op tot de zenboeddhistische monnik Dōgen Zenji. In zijn denken omarmt hij ogenschijnlijke tegenstrijdigheden. Zo benadrukt hij dat alles wat bestaat één aard deelt, die zowel 'zijn' als 'niet-zijn' omvat. Volgens Dōgen is alles bovendien vergankelijk. Maar als alles vergankelijk is, is de tijd dat dan ook?

Dōgen meent van wel. Zijn en tijd zijn namelijk twee kanten van hetzelfde: alles wat is, bestaat bij gratie van de tijd, en de tijd bestaat enkel omdat er concrete dingen bestaan. Zodoende spreekt hij ook van de eenheid 'zijn-tijd', ofte wel *uji* – een woord dat

↕ De Japanse filosoof, dichter en zenmeester Dōgen is de grondlegger van de Japanse Sōtō-school, de grootste traditionele stroming in het zenboeddhisme. Volgens hem kunnen mensen spirituele verlichting bereiken via *zazen*, zittende meditatie.

eveneens 'soms' betekent en daarmee direct de veranderlijkheid van zijn-tijd aangeeft.

De vergankelijkheid van zijn-tijd houdt volgens Dōgen niet in dat de tijd lineair verstrijkt. 'Zijn-tijd heeft de eigenschap van voorbijstromen zonder voorbij te stromen,' schrijft hij. Zijn-tijd is dan misschien vergankelijk, maar die vergankelijkheid is eeuwig en universeel voor alle dingen. Een verlichte zenbeoefenaar ziet daarom in dat elk moment het geheel van de tijd omvat, net zoals dat alle dingen

in werkelijkheid één zijn. Hij ervaart de tijd niet langer als iets wat onverbiddelijk aan hem voorbysnelt, maar als een ondeelbaar moment waarin geen onderscheid bestaat tussen heden, verleden en toekomst. Elk moment is doordrongen van alle andere momenten. De tijd stroomt, maar dan wel alle kanten op, en zonder ooit te vergaan.

**Elk moment
omvat het
geheel van
de tijd**

Henri Bergson (1859-1941)

Niet elke seconde telt

Een minuut in de wachtkamer van de dokter lijkt eindeloos te duren, terwijl een minuut met je geliefde voorbij is voor je er erg in hebt. Is het waar dat zestig seconden de ene keer langer duren dan de andere? De meeste mensen zullen denken van niet. Toch doet het idee dat niet elke minuut even lang duurt meer recht aan hoe we tijd werkelijk beleven, meent de Franse filosoof Henri Bergson. Het denken over tijd is volgens hem verstoord geraakt door het wetenschappelijke wereldbeeld, waarin geldt dat meten weten is. We delen tijd op in vaste, identieke en meetbare eenheden: seconden, minuten, en uren. Die lineaire kloktijd maakt het mogelijk om afspraken te maken, snelheid te meten en het weerbericht te voorspellen.

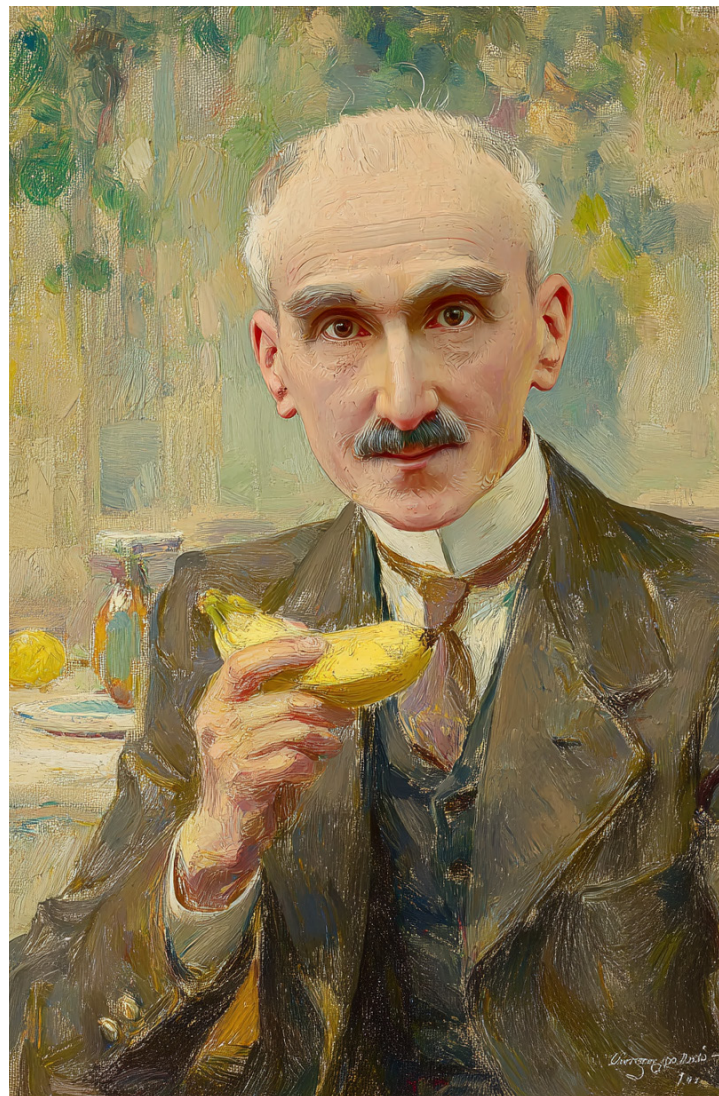
Hoewel de kloktijd dus nuttig is, verliezen we erdoor ook zicht op hoe tijd werkelijk aanvoelt, meent Bergson. Als alternatief voor de kloktijd introduceert hij de *durée*, of duur: de innerlijke tijd. Je moet momenten niet vergelijken met een reeks losse blokken die je kunt opstapelen, maar eerder met kleuren die in elkaar overvloeien. Tijd stroomt, verandert voortdurend

♦♦ Henri Bergson was een Franse filosoof. Hij stond bekend om zijn ideeën over tijd, intuïtie en het geheugen. In 1927 won hij de Nobelprijs voor Literatuur.

van kwaliteit en is afhankelijk van aandacht, stemming en context. De *durée* is niet met een klok te meten; je kunt enkel ervaren hoe rijk en intensief ze aanvoelt.

Met zijn tijdsopvatting verzet Bergson zich tegen het determinisme van de natuurwetenschap, die de tijd opvat als een ketting van oorzaken en gevolgen. Volgens Bergson is juist elk moment uniek en nooit te herhalen; we kunnen het verloop van de tijd dus niet voorspellen aan de hand van vaste patronen. Er is altijd iets

onvoorspelbaars dat nog geen vaste vorm heeft aangenomen. Hij ziet in die voortdurende verandering ruimte voor creativiteit en vrijheid. Het leven is geen optelsom van meetbare momenten, maar een voortdurend wordingsproces waarin nieuwe betekenissen en mogelijkheden ontstaan. Daarom doe je er goed de tijd niet alleen te kennen aan de hand van het tikken van de klok. Niet elke seconde telt.

John M.E. McTaggart (1866-1925)

Tijd is onmogelijk

In december 1713 leek de Britse koningin Anne te zullen bezwijken aan haar jarenlange kwalen. Uiteindelijk hield ze het nog een paar maanden vol, en stierf ze in augustus. Voor ons ligt de dood van deze vorstin onveranderlijk verankerd in het verleden, maar in 1713 lagen het hoe en wanneer van haar dood nog in een onzekere toekomst. Maar is de verandering van toekomst naar heden en verleden een verandering in de gebeurtenis zelf? Of stond het tijdstip van Annes dood altijd al vast, en is het slechts onze menselijke beperktheid die ons belet de toekomst te kennen?

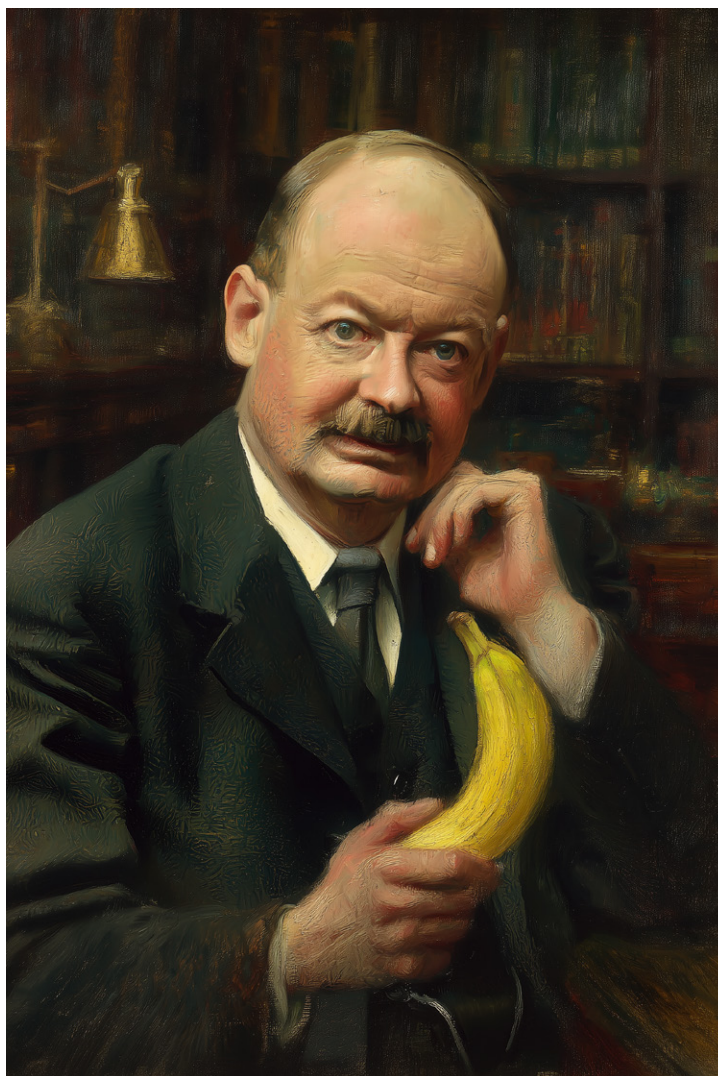
De Engelse filosoof John M.E. McTaggart onderscheidt twee manieren om tijd te zien, die hij de A- en B-series noemt. In de A-serie orden je gebeurtenissen van verleden naar heden naar toekomst. De B-serie presenteert de tijd in termen van 'eerder' en 'later'. De B-serie is onafhankelijk van ons eigen standpunt: de dood van koningin Anne zal altijd eerder hebben plaatsgevonden dan de dood van de huidige Britse koning Charles. Maar in de

↕ De Britse filosoof John M.E. McTaggart legde zich toe op het interpreteren, uitwerken en verdedigen van de filosofie van Hegel. Tegenwoordig staat hij bekend om zijn argumenten voor het niet-bestaan van tijd.

B-serie is er geen verandering mogelijk – alles wat ooit zal plaatsvinden heeft al een vaste plek in de tijdlijn. Zonder verandering is tijd echter onmogelijk, meent McTaggart. Bovendien verklaart de B-serie niet waarom we alleen van 'eerder' naar 'later' door de tijd kunnen bewegen, en niet vrijelijk alle kanten op, zoals in de ruimte.

Maar ook bij de A-serie stuit McTaggart op tegenstrijdigheden. Een gebeurtenis is in de A-serie óf heden óf verleden óf toekomst. Maar de dood van koningin Anne, die zich voor ons in het verleden bevindt, bestaat in datzelfde

verleden op 1 augustus 1713 als heden, en daarvoor als toekomst. Die contradictie maakt het bestaan van de A-serie onmogelijk, vindt McTaggart. Er blijft maar één conclusie over: tijd kan niet bestaan. Gebeurtenissen hebben een volgorde, maar het is enkel onze menselijke ervaring die daar tijdsgebonden labels als 'eerder' of 'later' op plakt. Buiten ons is de tijd niet alleen afwezig, maar onmogelijk.

Julia Kristeva (1941)

Ervaringen buiten de tijd

Hoe zou de wereld eruitzien als ze was ingericht op vrouwen in plaats van mannen? Niet alleen zou er dan meer aandacht zijn voor zorg en lichamelijke, maar volgens de Bulgaars-Franse filosoof Julia Kristeva zouden we zelfs anders nadenken over tijd. Onze moderne samenlevingen houden er een lineaire tijdsopvatting op na: tijd verloopt in een rechte lijn van verleden naar toekomst, waarin elk moment het vorige opvolgt. Dat leent zich goed voor carrièreplanning, economische groei en historische vooruitgang – allemaal zaken die passen binnen een rationeel, doelgericht wereldbeeld. Maar volgens Kristeva is dit model niet neutraal. Het is een mannelijk tijdsbesef dat weinig ruimte laat voor ervaringen die zich niet schematisch ontfouwen. Denk aan het zorgen voor een kind, waarbij het ritme van de dag voortdurend wordt onderbroken door huilen, voeden en slapen.

Kristeva beschrijft in haar beroemde essay 'Women's time' (1981) daarom twee alternatieve manieren om tijd te benaderen. Menstruatie, maar ook zwangerschap en zorg passen niet binnen een lineaire tijdslogica, maar vallen onder het

♦♦ Julia Kristeva is een Bulgaars-Franse filosoof, psychoanalyticus en schrijver. Ze is bekend vanwege haar werk over taal, identiteit en emoties. Kristeva combineert literatuur, psychologie en filosofie en is van grote invloed op het moderne feministische denken.

eerste alternatief, dat Kristeva cyclische tijd noemt. Daarnaast zijn er ook ervaringen die tijdloos aanvoelen, zoals een goddelijke aanwezigheid voelen, kijken naar een slapend kind of een stervende ouder vasthouden. Zulke ervaringen van het sublieme of absolute lijken zich buiten de geschiedenis af te spelen. Kristeva noemt dit monumentale tijd.

Deze nieuwe benaderingen van tijd zijn niet alleen een kritiek op de mannelijke standaard en een prikkel om een inclusiever perspectief te hanteren. Ze openen ook de ruimte om het individu op een andere manier te bekijken.

Volgens Kristeva is de mens geen vaste kern die zich geleidelijk ontwikkelt, maar eerder een voortdurend bewegend proces. Dat proces voltrekt zich niet stap voor stap, maar in golven. Denk daarbij aan de ervaring van de vroege kindertijd: die ervaring is niet logisch opgebouwd, maar is vloeiend, associatief en zintuiglijk. Wie alleen in lineaire termen denkt, mist een laag van het bestaan die wezenlijk is voor wie we zijn. **FM.**

**Onze
tijdsopvatting
is mannelijk**

Eindeloos wachten op het einde

We verkondigen graag het einde van tijdperken, maar volgens Femke van Hout komt dat niet voort uit angst voor het einde. We zijn juist bang dat de tijd eindeloos is. ‘We proberen zin te geven aan de willekeur van de tijd.’

door Femke van Hout

Ik studeerde in de Verenigde Staten toen Donald Trump in 2016 de verkiezingen won. De uitslagen waren net binnen, ik lag in bed en luisterde hoe een huisgenoot in de kamer naast mij een servies tegen de muur stuksmeet. In de weken daarna heerste op de overwegend Democratisch georiënteerde campus een mengeling van angst en strijdbaarheid: het gevoel dat we ons bevonden in wat de kranten beschreven als ‘het einde van een tijdperk’. Het was de eerste keer dat ik zo bewust een einde van een tijdperk meemaakte. Van mijn ouders had ik natuurlijk verhalen gehoord over de val van de Berlijnse Muur. En ik herinnerde me vaag het geschokte gezicht van mijn kleuterlerares op 9/11.

Nu, bijna tien jaar na Trumps eerste verkiezingsoverwinning en ruim een half jaar na zijn tweede, lijken verhalen over het einde – van tijdperken, van de mensheid of zelfs van de wereld – over elkaar heen te buitelen. Vanwege de oorlog in Oekraïne, de opmars van extreemrechts, de gevaren van kunstmatige intelligentie of de klimaatcatastrofe.

Abby (Kaitlyn Dever) kijkt uit op een post-apocalyptische samenleving in de serie *The Last of Us* (2025). Beeld HBO/Warner Bros Discovery

Maar in wezen zijn eindeverhalen van alle tijden - of ze nu de vorm aannemen van de Dag des oordeels, de pest, een pandemie, een atoombom of klimaatverandering. De Duitse filosoof Walter Benjamin zag het gevoel op de rand van de afgrond te balanceren als de 'chronische conditie' van de mensheid. We denken altijd dat onze eigen tijd een beslissende tijd is, dat we uitgerend in óns leven moeten kiezen tussen de dood of de gladiolen. Als we elke keer dat we een einde van een tijdperk afkondigen gelijk zouden hebben, zou de mens zich volgens Benjamin al honderden jaren in continue transitie moeten bevinden.

Misschien is de vraag of we ons wel of niet aan het eind van een tijdperk bevinden dan ook niet de juiste. Misschien is de vraag eerder waaróm we steeds opnieuw naar een einde zoeken. Het verlangen naar een einde legt volgens mij een diep verlangen bloot om ertoe te doen, om zin te geven aan de willekeur van de tijd.

Kringloop

'Wij hongeren naar eindes en crises,' schrijft de Britse literatuurwetenschapper Frank Kermode in zijn invloedrijke boek *The sense of an ending* (1967). Volgens Kermode slaan apocalyptische verhalen niet zozeer op de angst dat de wereld eindig is, maar juist op de angst dat de tijd structuurloos en ein-

deloos is. De mens, schrijft hij, wordt altijd geboren in medias res - op een willekeurig moment in de tijd - en gaat ook 'in het midden' dood. 'We projecteren onszelf (...) voorbij het Einde, zodat we al terugkijkend de structuur van de tijd in zijn geheel kunnen zien, iets wat we niet kunnen doen vanaf onze plek in het midden.'

Als kind stelde ik me de tijd vaak voor als een felblauwe lijn die tussen de sterren door schoot en in het heelal verdween. Ergens moest die lijn eindigen, dacht ik. Maar wat bevond zich dan achter dat einde? Een ander soort eindeloosheid? Deze drang om als het ware 'achter' het einde van de tijd te komen, hoort volgens Kermode bij culturen waarin de tijd als lineair wordt gezien. Bij culturen met een cyclische tijd is dat anders. Daarbinnen wordt de tijd beschouwd als een herhalende kringloop en krijgen individuele momenten betekenis omdat ze overeenkomen met momenten uit andere cycli. Maar in het geval van lineaire tijd is de tijd een eindeloze opeenvolging van momenten, die pas betekenis krijgen als we voelen dat die eindeloosheid op de een of andere manier doorbroken gaat worden, als blijkt dat al die opeenvolgende momenten ergens heen gingen.

In het Westen is het beroemdste eindeverhaal het Bijbelse einde der tijden, waarin

God voor eens en altijd zal bepalen wie naar de hemel gaat en wie niet. Het was een voorspelling die op mij als tienjarige kerkganger een diepe indruk maakte. (Ik stelde me dan voor hoe Jezus zich plotse-ling lachend los zou maken van zijn kruis, waarna alles goed zou komen.)

Ook al geloven veel mensen niet meer in zo'n Bijbelse Apocalyps, volgens Kermode onderscheiden ze in hun leven wel voortdurend 'kleine eindes'. Breek- of keerpunten waarop er iets onherroepelijk verandert, zoals het einde van een relatie, een andere baan, de dood van een geliefde, een identiteitscrisis. Zo'n klein einde is weliswaar niet absoluut (de tijd gaat nog steeds door), maar het geeft de tijd wel vorm en betekenis. De tijd, die voorheen onverschillig doortikte, is nu verdeeld in een verleden dat kan worden achtergelaten en een toekomst die iets nieuws belooft. Juist dat opdelen van de tijd is precies wat verhalen doen, zegt Kermode. Verhalen 'humaniseren' de tijd, maken die tot iets betekenisvol. Tijd krijgt een richting, een climax en een eindpunt.

Mentale spijker

Mijn vader is een goede verhalenverteller; hij weet precies wanneer hij moet ophouden. Ook al vroegen mijn zus en ik nog zo vaak 'en toen?', hij stopte altijd bij de climax. Zoals wanneer hij vertelde hoe mijn grootvader zonder waarschuwing op het bureau van zijn baas sprong en zei: 'Hier sta ik boven.' De reactie van de baas heb ik nooit vernomen. Of de avond dat diezelfde grootvader tijdens de Tweede Wereldoorlog net niet gevonden werd door de Duitsers. Pas veel later hoorde ik dat hij aan het onderduiken continue hartkloppingen en angstaanvallen had overgehouden.

Ook de grote Russische schrijver Lev Tolstoj stopte precies op tijd met vertellen, zegt Kermode. Zijn roman *Anna Karenina* (1878) opent met Oblonski, een man die door zijn vreemdgaan zijn gezin in het ongeluk heeft gestort. En het eindigt met Lewin, een tobberige, emotionele man die tot zijn eigen verbazing ontdekt dat hij gelukkig is met zijn vrouw en kind. Tolstoj's tijdgenoot Dostojevski vond het een onzinnig einde. Volgens hem was het personage

Aanslag op de Twin Towers in New York, 2001. Beeld Susan Meiselas/Magnum Photos/ANP

Berlijners vieren de val van de Berlijnse muur, 1989. Beeld Stf/EPA/ANP

Lewin zo volatiel dat hij zich sowieso de volgende dag alweer miserabel zou voelen, 'zich vast en zeker verwondend aan een mentale spijker die hij zelf heeft gefabriceerd'. Maar dat maakt volgens Kermode niets uit. 'Het gaat ons om het einde, niet van Lewins leven, maar van het verhaal: *Anna Karenina*.' Dat verhaal, dat begon met een ongelukkig gezin, heeft net als een hedendaagse romcom het geluk nodig om kloppend te zijn.

'In werkelijkheid,' schrijft Henry James in de proloog van zijn roman *Roderick Hudson* (1875), 'houden relaties nooit op, en het eeuwige probleem van de kunstenaar is om (...) de cirkel te tekenen waarin ze dat gelukkig wel *lijken* te doen.' Ook ik trek constant zulke cirkeltjes in mijn eigen leven. Ik zie nu kraakhelder in waarom mijn relatie met mijn ex voorbestemd was om te eindigen, ik bedenk me dat ik als kind al had willen schrijven (en kijk nu eens!) en ik hoor mezelf instemmen met mensen die zeggen dat we de tweede overwinning van Trump hadden kunnen zien aankomen. De cirkel van het verhaal creëert een schone breuk tussen wat nog bij het verhaal hoort (zoals het onderduiken van mijn grootvader) en wat erbuiten staat (mijn grootvaders angststoornis).

Door verhalen krijgt de tijd een richting, een climax en een eindpunt

Wanhopige hoop

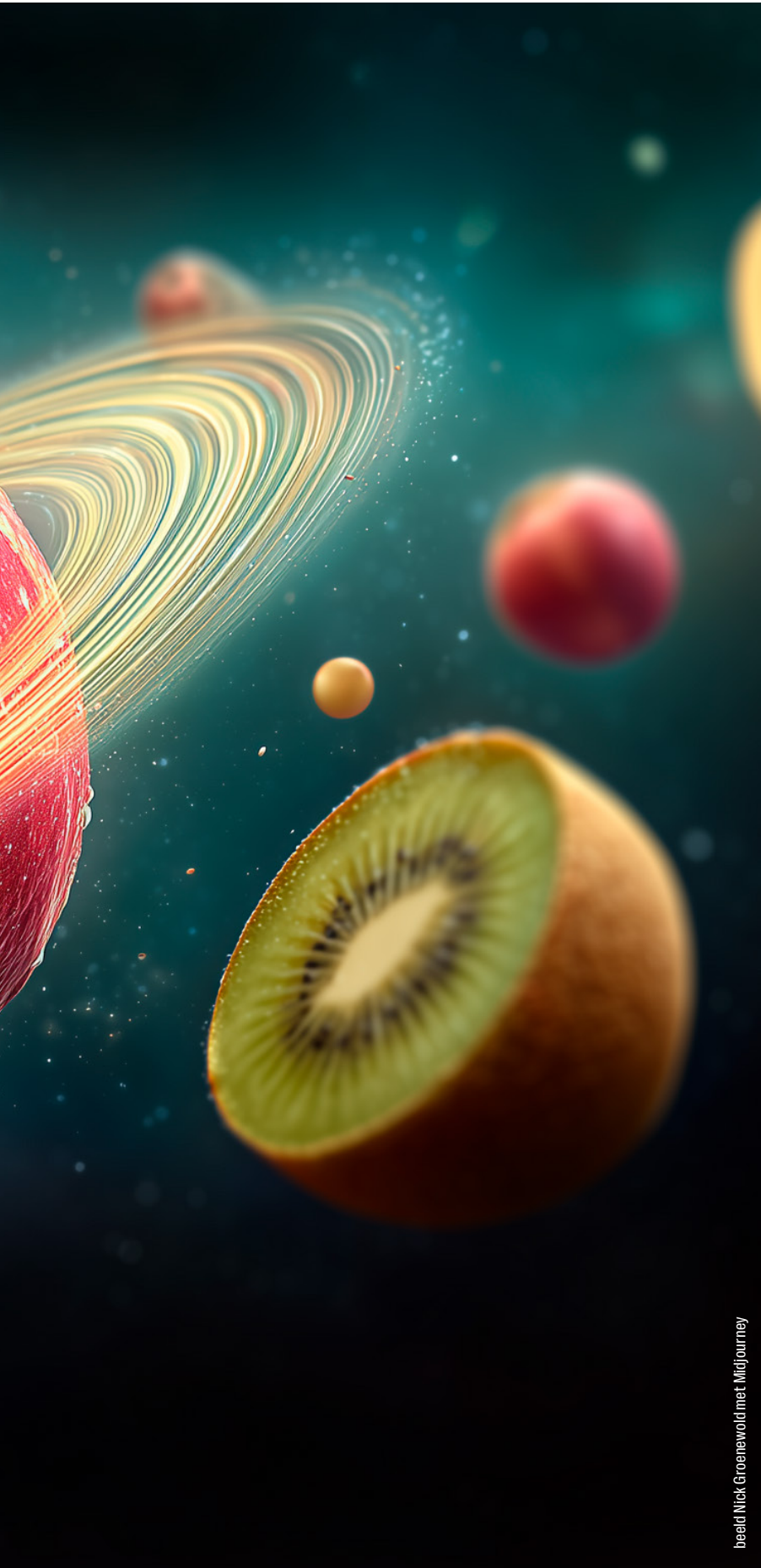
Misschien vind ik verhalen met een duidelijk einde daarom zo aanlokkelijk. Soms wens ik bijvoorbeeld om het einde van de ziekte van mijn moeder, die al meer dan twintig jaar worstelt met ongeneeslijke kanker. Ik wil niet dat ze doodgaat, maar soms wil ik wel weten wanneer ze dood zal gaan, zodat we ons daarop kunnen voorbereiden. Eenzelfde verlangen zie ik terug bij sommige mensen die zich veel bezighouden met het klimaat. Na alle doemscenario's, protesten en de opeenstapelende ellende van hongersnoden, uitstervende soorten en klimaatvluchtelingen hopen sommigen dat de klimaatapocalyps maar gewoon plaatsvindt. Dan hoeven we tenminste niet meer te wachten en niet meer te discussiëren of het einde wel komt; het is er gewoon.

Elk einde draagt de belofte van een nieuw begin in zich. En juist daarom verlangen we er soms zo naar. Het doet denken aan de Sloveense filosoof Slavoj Žižek, die in 2016 zei dat hij op Trump zou stemmen als hij kon, in de hoop dat dat een politieke schok zou veroorzaken: 'Dat is mijn wanhopige, erg wanhopige hoop. Dat als Trump wint (...) dat dat tot een soort groot ontwaken zal leiden. Nieuwe politieke processen zullen in gang worden gezet.' Ik herken dat: als het maar erg genoeg wordt, zo erg dat we een eindpunt bereiken, dan komt er echte verandering. Dan komt er een nieuw begin.

Ondertussen is Trump aan een tweede termijn bezig. Hoewel er sprake is van 'nieuwe politieke processen', is het grote ontwaken waar Žižek op doelde uitgebleven. Ook op persoonlijk niveau weet ik dat opnieuw beginnen niet kan: als mijn moeder sterft, zal ik nog steeds met de consequenties van haar ziekte moeten leven. En de klimaatramp voltrekt zich niet in één keer, ergens in de toekomst, maar is nu al bezig, uitgesmeerd over een lange periode. Dat betekent onrust, doden, woon- en voedseltekorten en verschuivingen in huidige machtsstructuren, maar het leven gaat ook door. Er zijn nog steeds banen, rekeningen, huwelijken, verjaardagen, ruzies, machtsverhoudingen en – helaas nog steeds – klimaatverandering.

Dit is volgens Kermode de moeilijkheid voor de moderne mens. Sinds de belofte van het Bijbelse einde der tijden niet meer aan de basis ligt van onze samenleving is de tijd in principe eindeloos geworden. We zoeken naar eindes door crises uit te roepen of door spectaculaire verhalen te vertellen over het einde van de wereld. Maar tegelijkertijd weten we ook dat er geen echt einde komt, dat de wereld blijft doordraaien. De moderne mens wacht op een einde dat waarschijnlijk nooit volledig zal aanbreken. *Ik ben een oceaan van wachten, / waterdun omhuld door 't ogenblik, schrijft de Nederlandse dichter Vasalis. Zuigende eb van het gemoed, / dat de minuten trekt en dat de vloed / diep in zijn duisternis bereidt. / Er is geen tijd. Of is er niets dan tijd?* We verzinnen eindes en weten dat we die verzinnen, en toch kunnen we niet zonder. FM.

beeld Nick Groenewold met Midjourney

‘Wat wij tijd noemen bestaat niet voor atomen’

We snappen doorgaans niets van tijd, zegt natuurkundige Carlo Rovelli. Dat komt doordat we die altijd ervaren vanuit ons beperkte perspectief. ‘Om tijd te begrijpen, moeten we de verschillende lagen ervan ontwarren.’

door Marnix Verplancke

‘**H**et zal natuurlijk nog wel even duren, maar we weten dat de Melkweg ooit met het Andromedastelsel zal botsen,’ zegt de Italiaanse natuurkundige Carlo Rovelli. Wanneer dit gebeurt, legt hij uit, zal de tijd tussen de oerknal en deze botsing voor de twee sterrenstelsels verschillen. ‘De sterrenstelsels hebben een andere leeftijd. Voor ons is het heelal bijna 14 miljard jaar oud. Maar dat is voor het Andromedastelsel heel anders.’ Welk van de twee leeftijden is dan de werkelijke leeftijd van het heelal, vraagt Rovelli hardop, waarna hij zelf antwoordt: ‘Geen van beide, natuurlijk. Wanneer we spreken over de leeftijd van het heelal, hebben we het over een gemiddelde, zoiets als het gewicht van een gemiddelde Fransman.’

Dit klinkt tegenstrijdig, maar dat geldt net zozeer voor veel andere zaken die de moderne wetenschap beweert, denkt Rovelli. Hij bouwde als theoretisch natuurkundige een indrukwekkende carrière op in Frankrijk, de Verenigde Staten en Canada. Daarnaast schreef hij een reeks toegankelijke boeken over zijn vakgebied, waaronder *Het mysterie van de tijd* (2018), waarin hij aan de hand van de moderne wetenschap en de filosofie laat zien dat de tijd anders werkt dan we vaak denken.

‘Laten we beginnen met tijd in historisch perspectief te plaatsen,’ zegt Rovelli. ‘Aristoteles zag wat wij tijd noemen als een opeenvolging van gebeurtenissen. Onze ervaring van tijd komt voort uit het feit dat we die opeenvolging kunnen ervaren. Dat is een goede manier om over tijd na te denken. Isaac Newton voegde hier een andere manier van denken aan toe, die ook nuttig bleek. Hij suggereerde dat er iets is wat we tijd kunnen noemen, zelfs als er niets gebeurt. Er is dus een universele tijd. Net zoals dat ruimte volgens hem meer is dan de dingen om ons heen; de Newtoniaanse ruimte kan leeg zijn.’

Daarna volgde een inzicht van Einstein dat het denken over tijd wéér op zijn kop zette, vertelt Rovelli. Einstein realiseerde zich dat de Newtoniaanse tijd en ruimte aspecten zijn van een zwaartekrachtveld, en dat zwaartekracht het verstrijken van de tijd kan vertragen of versnellen. Ruimte en tijd bestaan dus niet in absolute zin. ‘Een gevolg daarvan is dat er niet zoiets bestaat als een universele klok. Een klok loopt op tafel sneller dan op de vloer. En als je de klok naar een bergtop verplaatst, zal die weer iets sneller lopen. Het heeft geen zin om je af te vragen hoe laat het nu is op een planeet vier lichtjaren hiervandaan. Ons “heden” strekt zich niet uit over het hele universum. Het hangt af van waar je je bevindt. Het is net zoiets als generaties definiëren. Dat lijkt makkelijk, tot je moet zeggen tot welke generatie een specifiek persoon behoort.’

Einsteins idee dat tijd niet absoluut is, klinkt voor veel mensen tegen-intuïtief. Waarom is dat?

‘Toen Newton bedacht dat er een absolute ruimte en tijd bestond, werkte dat goed voor ons dagelijks leven; het sloot aan bij onze intuïtie. Maar deze ideeën werkten niet perfect. Op een gegeven moment gingen ze de mist in. We ervaren tijd als uniek, wereldwijd en voor iedereen hetzelfde. En we nemen aan dat tijd in het heelal net zo werkt. Maar dat is niet het geval. We extrapoleren kennis die we op basis van onze eigen, beperkte ervaring hebben opgedaan ten onrechte naar buiten onze eigen omgeving.

Het idee dat tijd bestaat in absolute zin is slechts een benadering van de werkelijkheid; het legt iets uit over hoe we vanuit ons beperkte perspectief tijd ervaren. Zodra we beter kijken, ontdekken we dat tijd op verschillende plaatsen met verschillende snelheden verstrijkt, dat er geen universeel heden is en dat de richting van de tijd ook niet universeel is. Het is een beetje zoals boven en onder: deze ideeën bestaan wel, maar altijd in relatie tot iets anders. Je houdt je hand boven of onder de tafel. Maar wanneer je in de ruimte bent, ver weg van elke nabijgelegen massa, worden “boven” en “onder” betekenisloze concepten.’

Wat zegt de natuurwetenschap over het verstrijken van de tijd?

‘Dat de tijd verstrijkt is verbonden met het feit dat het verleden verschilt van de toekomst. Dit is voor ons heel duidelijk,

Carlo Rovelli

✦✦ (1956) is een Italiaanse theoretisch natuurkundige en schrijver. Hij doet onderzoek naar kwantumzwaartekracht aan de Universiteit van Aix-Marseille in Frankrijk en schreef meerdere populairwetenschappelijke boeken, waaronder de bestsellers *Het mysterie van de tijd* (2018) en *Zeven korte beschouwingen over natuurkunde* (2015).

beeld David Stock/eyevine/ANP

maar de werkelijke bron van dit verschil is subtiel en ligt niet voor de hand. In de natuurwetten die de werking van de wereld omschrijven, ontbreekt het verschil tussen verleden en toekomst of tussen herinnering en hoop. De pijl van de tijd maakt eenvoudigweg geen deel uit van de fundamentele grammatica van de wereld.

Er is slechts één natuurwet die zo'n pijl veronderstelt. Dat is de wet van Clausius, bedacht door de natuurkundige Rudolf Clausius in de negentiende eeuw. Deze wet stelt dat warmte altijd van warm naar koud gaat en nooit andersom. Warmte komt neer op entropie: ze is een vorm van kinetische energie waarbij atomen en moleculen steeds sneller, complexer en chaotischer gaan bewegen. Entropie beweegt dus altijd in dezelfde richting en neemt nooit af. Het fundamenteel nieuwe inzicht dat hieruit volgde is dat niet energie de wereld aandrijft, maar entropie. Chaos dus. Deze wet wordt ook wel "de tweede wet van de thermodynamica" genoemd: in geïsoleerde systemen kan entropie toenemen, maar niet afnemen. Alleen is dit geen exacte wet, maar een statistische. Ze is meestal waar. We leven nu eenmaal in een wereld waar de entropie hoger is in één richting. Wat wij het verstrijken van de tijd noemen is in feite niet meer dan het gevolg van een ongelijke verdeling van entropie. De richting waarin de entropie toeneemt, noemen we de toekomst.'

Kan de tijd ook stoppen?

'Er wordt wel eens gezegd dat als de entropie compleet is, het universum een warmtedood sterft. We weten niet of dat echt zal gebeuren, waarschijnlijk niet. Maar stel dat het universum inderdaad een entropie-evenwicht zou bereiken. Dan zouden er geen tijdgerelateerde fenomenen meer zijn en zou de tijd dus geen specifieke pijl of richting meer aangeven. In zo'n evenwichtsuniversum zouden we ons het verleden niet kunnen herinneren, zouden we geen hoeveelheden kunnen meten en zouden we niet kunnen denken. Want dit zijn allemaal verschijnselen waarvoor de entropie moet toenemen, wat dan onmogelijk zou zijn.'

'Het heden hangt af van waar je je nu bevindt'

Maar wat is tijd dan precies?

'Tijd is een generieke naam die we gebruiken voor een verzameling gerelateerde aspecten van de natuur. En die kunnen verschillende gedaantes aannemen. Wat wij tijd noemen, bestaat niet voor atomen. Wij hebben een geheugen en verwachtingen, atomen niet. Als we aan tijd denken, denken we vaak aan het feit dat we ons het verleden herinneren en dat we verwachtingen hebben over de toekomst. Dit is tijd voor óns. Sommige aspecten van tijd zijn universeler dan andere. Om tijd te begrijpen, moeten we de verschillende lagen ervan ontwarren. Sommige zijn aspecten van de natuur, andere zijn gerelateerd aan de specifieke manier waarop onze hersenen functioneren. Sommige aspecten zijn objectief, andere meer relatief. De hoeveelheid tijd die je ervaart of die een klok meet, hangt bijvoorbeeld af van waar je bent. De wereld kan worden beschouwd als een netwerk van relatieve kwantumgebeurtenissen. Dit betekent niet dat tijd denkbeeldig is, alleen dat hij ingewikkelder werkt dan we doorgaans aannemen.'

Dus we zijn weer terug bij Aristoteles?

'Aristoteles' definitie van de tijd als een opeenvolging van momenten blijft inderdaad geldig, omdat we zijn gaan inzien dat die van Newton slechts een benadering was. De middeleeuwse filosoof Augustinus was een van de eersten die begreep dat veel aspecten van tijd afhankelijk zijn van onszelf, van onze manier van denken, van het feit dat we herinneringen hebben. Ook de twintigste-eeuwse filosoof Edmund Husserl droeg dit idee uit. We vormen tijd in ons hoofd, zei Husserl, en hij gebruikte een beeld uit de muziek dat te verduidelijken. Wanneer we naar muziek luisteren, houden

we terwijl we een nieuwe nooit horen de vorige noot een tijdje in ons bewustzijn. Hetzelfde gebeurt met de volgende, waarbij de eerste steeds verder in het verleden verdwijnt en er zo een spoor van voorbijgane noten ontstaat. Dat spoor is de tijd, zei hij.

Ook Immanuel Kant dacht in die richting. Hij probeerde een filosofische orde te scheppen in het vreemde, nieuwe tijdsconcept dat Newton had geïntroduceerd en kwam tot de conclusie dat we ons op onszelf moeten richten om de wereld te begrijpen. In zijn *Kritiek van de zuivere rede* schreef hij dat ruimte en tijd geen objectieve eigenschappen zijn, maar criteria waarmee mensen de werkelijkheid waarnemen en ordenen. Hij zag ruimte als een manier om orde te scheppen in de wereld om ons heen en tijd als een manier om hetzelfde te doen in ons innerlijk. Uiteindelijk ging hij hierin een beetje te ver. Er valt immers veel te zeggen over tijd dat niets met ons te maken heeft.'

En toch willen we graag dat tijd meer is dan onze eigen projectie.

'Dat komt omdat we zijn opgegroeid met een zeer beperkte ervaring en onze intuïtie erop baseren. Neem de aarde. Die lijkt groot, maar is in werkelijkheid zo goed als niets in het universum. De tijd die het licht nodig heeft om rond deze aarde te reizen is zo kort dat we het nauwelijks opmerken. Dit wekt de valse indruk dat we direct met iedereen overal kunnen communiceren. We kunnen immers gemakkelijk een vriend in Sydney bellen. De stap naar de aanname dat er een onmiddellijk heden in het hele universum is, is dan klein. Maar dat is niet waar. Als we een vriend op een nabijgelegen ster hadden, zou een kort praatje jaren duren. We zouden ons snel gaan vervelen en het gesprek beëindigen.'

Maar we hebben geen vriend op een verre planeet. Maakt het voor ons dagelijks bestaan hier op aarde dan uit wat tijd precies is?

Glimlachend: 'Het spreekt voor zich dat we kunnen leven zonder dit soort vragen te stellen, net zoals we kunnen leven zonder muziek, zonder literatuur, zonder liefde, zonder schoonheid en zonder vriendschap.' FM.

Waar denk jij deze zomer?

Toe aan een filosofievakantie dicht bij huis? Kom langs op ons landgoed! De ISVW biedt van 7 juli t/m 1 september maar liefst 23 summerschools aan

7 t/m 11 juli

Het liberalisme is dood

Al twintig jaar slagen liberalen er niet in om de populistische revolte in het westen te stoppen. Autocraten winnen aan invloed en de rechtsorde brokkelt verder af. Hoe kan het dat het liberalisme zo gemakkelijk plaatsmaakt voor het postliberale populisme? Is er nog wel plek voor het liberalisme? Met **Clinton Peter Verdonshot**.

7 t/m 11 juli Vrijheid en inspiratie

'Welke overtuigingen belemmeren mijn vrijheid?' en 'Waarvan word ik echt gelukkig?'. Deze twee kernvragen staan al vanaf de oudheid centraal in de praktische filosofie. In deze summerschool ga je het avontuur van bewustwording aan en maak je een persoonlijke ontdekkingsreis waarin je zelf onderwerp bent van onderzoek. Met **Rogier Huffnagel**.

9 t/m 13 juli

De vermarkting van sociale erkenning

Sociale erkenning is een menselijke behoefte, maar in onze digitale samenleving krijgt ze een vreemde vorm: we worden geacht onszelf 'in de markt te zetten'. De verwachtingen zijn zo hoog, dat de kans op mislukking groot is. Tim Christiaens gaat te rade bij Hegel en Spinoza. Met gastlezingen van: **Max Visser, Hanna Vandenbussche, Huub Brouwer en Yvette Drissen**.

Bekijk ons volledige aanbod

STREUMER

Ongelooflijke waarheid

beeld Reyer Boxem

Stellen is fout, en er zijn goede redenen om te geloven dat wat je in de krant leest, waar is. Volgens filosoof Bart Streumer is het een misverstand om te denken dat zulke normatieve

uitspraken waar kunnen zijn. Als zijn theorie klopt, is ze onmogelijk te geloven. Maar dat weerlegt haar niet, zegt Streumer. 'Er kunnen waarheden bestaan die we niet kunnen geloven.' **FM.**

30-34 →

De beste ideeën zijn bedacht. Wat dachten de grote filosofen van toen en wat denken denkers nu?

Klassieker

De Franse filosoof Michel Foucault over hoe kennis ontstaat onder invloed van macht.

36-39 →

Interview

Filosoof Jennifer Lackey doceert in gevangenissen en onderzoekt kennisonrecht in het strafrechtstelsel.

40-43 →

Historisch profiel

Voor de Franse filosoof Gilles Deleuze bestond de werkelijkheid uit chaos en voortdurende verandering.

44-47 →

Beelddenken & column

Thijs Lijster over hulpeloze mensenbaby's en David Van Reybrouck over doen wat je kan.

50-51 →

Shortread

Om zeker te weten moet je bewijs hebben, maar wanneer bewijst een bewijs, vraagt Thomas Velvis zich af.

52 →

Denkers **FM.**

‘Kun je ooit zeker weten of wat jij juist vindt ook echt juist is?’

Morele opvattingen, zoals dat je dieren geen pijn mag doen of niet mag liegen, gaan voor mensen heel diep, zegt filosoof en hoogleraar Bart Streumer. Toch berusten ze op een misverstand. ‘Er is geen enkele serieuze reden om wat dan ook te geloven.’

door Djuna Spreksel beeld Reyer Boxem

We doen aan de lopende band morele uitspraken: stelen is verkeerd, een ander helpen is goed, je moet altijd eerlijk zijn. Wat nu als die morele uitspraken op een misverstand berusten en allemaal onwaar zijn? Dat is in een notendop het uitgangspunt van de *error theory*, oftewel de ‘vergissingstheorie’. Als eerste gemunt in 1977 door de Australische filosoof J.L. Mackie, stelt deze theorie dat morele overtuigingen de werkelijkheid onjuist weergeven: ze gaan over eigenschappen (zoals ‘verkeerd zijn’ en ‘goed zijn’) die eigenlijk niet bestaan. Volgens de vergissingstheorie zegt de uitspraak ‘stelen is verkeerd’ bijvoorbeeld dat stelen de eigenschap ‘verkeerd zijn’ heeft, maar die eigenschap bestaat niet. Dat betekent dat stelen die eigenschap niet heeft en dat de uitspraak ‘stelen is verkeerd’ onwaar is. Datzelfde geldt voor alle andere morele uitspraken en dus zijn alle morele uitspraken onwaar.

In zijn boek *Unbelievable Errors* werkt filosoof en hoogleraar Bart Streumer (1972) de vergissingstheorie verder uit. Hierin stelt hij dat deze theorie niet alleen opgaat voor morele uitspraken, maar voor alle normatieve uitspraken. Dat betekent dat elke uitspraak die bepaald gedrag of bepaalde opvattingen voorschrijft onwaar is. Dus niet alleen dat stelen verkeerd is, maar ook dat het rationeel is om naar de koelkast te lopen als je zin hebt in een glas melk. Of dat er goede redenen zijn om te geloven wat je in de krant leest.

En nu komt het: zodra je de vergissingstheorie toepast op alle normatieve uitspraken, kun je die theorie niet geloven. Hoe werkt dat? Streumer legt uit: ‘Als de vergissingstheorie geldt voor morele uitspraken, moet deze ook gelden voor andere normatieve uitspraken. Maar als normatieve eigenschappen niet bestaan, heb je geen enkele reden om de vergissingstheorie zélf te geloven. Want een reden om iets te geloven is ook een normatieve eigenschap en die bestaan dus niet volgens de theorie. En ik denk dat we iets niet kunnen geloven als we tegelijkertijd denken dat we geen enkele reden hebben om het te geloven. Dus kunnen we de vergissingstheorie niet geloven.’

We kunnen de theorie dat alle normatieve uitspraken onwaar zijn dus niet geloven. Hoe kunt u dan beargumenteren dat de theorie klopt?

‘In mijn boek doe ik dat door alle andere standpunten binnen de meta-ethiek uit te sluiten. Dat zijn er grofweg drie: twee realistische posities en een die bekendstaat als non-cognitivism. Om met die laatste te beginnen: het non-cognitivism stelt dat morele oordelen gevoelens zijn. Het zijn geen representaties van de wereld, zoals feitelijke opvattingen dat wel zijn. Een reden om te denken dat morele opvattingen gevoelens zijn is dat ze ons motiveren om op een bepaalde manier te handelen. Want als je vindt dat iets moreel juist is, zul je ook

‘We denken ten onrechte dat morele uitspraken iets zeggen over de werkelijkheid’

eerder geneigd zijn om het te doen.

Het belangrijkste argument tegen deze theorie is dat ze niet te verzoenen is met het objectieve karakter dat we doorgaans toeschrijven aan de ethiek. Als ik bijvoorbeeld een discussie heb met een neonazi over de vraag of genocide toegestaan is of niet, en die neonazi volhoudt van wel, dan ben ik er toch zeker van overtuigd dat hij helemaal fout zit. Dat is echt iets anders dan een subjectief meningsverschil over of je aardappelen lekker vindt of niet.’

Maar de vergissingstheorie verworpt die morele objectiviteit toch ook? Dan moet die theorie toch ook sneuvelen?

‘Dat klopt, maar de vergissingstheorie kan wel verklaren waarom we, ondanks het feit dat morele eigenschappen niet bestaan, toch met morele oordelen omgaan alsóf ze objectief zijn. We denken dat morele uitspraken iets zeggen over de werkelijkheid, maar daar vergissen we ons in.’

En de andere twee theorieën dan?

‘De realisten stellen dat morele oordelen geen gevoelens zijn, maar feitelijke opvattingen, dus opvattingen die iets weergeven van hoe de wereld in elkaar steekt. Daarnaast denken ze dat er morele feiten zijn, en dat sommige morele oordelen die feiten correct weergeven. Er bestaan twee soorten realisten: sommigen zeggen dat morele feiten empirische feiten zijn, die je kunt ontdekken door je zintuigen te gebruiken. Anderen stellen dat je morele feiten niet op een empirische manier kunt ontdekken, maar dat je ze kunt ontdekken door erover na te denken.

Het probleem bij de eerste groep realisten is dat hun theorie onttaardt in een vorm van relativisme; welke morele feiten er bestaan wordt namelijk gekoppeld aan hoe wij morele woorden gebruiken. Misschien ben ik bijvoorbeeld geneigd iets “goed” te noemen als het leidt tot meer welzijn, maar heb jij een ander idee van wat “goed” is. Dat relativisme past niet bij het idee dat de ethiek een objectief karakter heeft. Het bezwaar tegen de tweede vorm van realisme – het idee dat er wel morele feiten bestaan, maar dat de kennis daarover niet kan worden opgedaan met onze zintuigen – is dat dit wel hele vreemde eigenschappen moeten zijn. Het zouden dan eigenschappen zijn die we niet aantreffen in de empirische werkelijkheid, maar die ons wel aanzetten tot handelen.’

Dan blijft er dus nog eentje over.

‘Precies. De vergissingstheorie stelt dat onze opvattingen over goed en fout inderdaad feitelijke opvattingen zijn, wat wil zeggen dat ze morele eigenschappen toeschrijven aan dingen in de wereld, zoals personen of handelingen. Maar tegelijkertijd stelt de vergissingstheorie dat die morele eigenschappen niet bestaan. Daarom bestaan morele feiten niet en zijn alle morele opvattingen onwaar.’

De vraag naar de aard van onze morele oordelen is een belangrijk thema binnen de meta-ethiek. Wat is meta-ethiek eigenlijk?

‘Om die vraag te beantwoorden, is het goed om eerst helder te hebben wat ethiek is. Ethiek is het onderdeel van de filosofie dat zich bezighoudt met de vraag wat moreel

goed en fout is en waarom. Ethiek is overal, bijvoorbeeld als we bediscussiëren wat in een gegeven situatie het goede is. Je kunt je ook afvragen wat je in het algemeen kunt zeggen over het goede doen. Dan kom je bijvoorbeeld terecht bij filosofische theorieën zoals het utilitarisme, dat de morele waarde van een handeling laat afhangen van de gevolgen ervan. De meta-ethiek stelt theoretische vragen over de ethiek. De belangrijkste vraag is: in hoeverre is ethiek objectief en kan ze losstaan van wat wij toevallig vinden of voelen?’

Wat maakt die vraag relevant?

‘We hebben vaak nogal verschillende meningen over wat ethisch juist en onjuist is. Hoe kom je dan verder? Nou, door je af te vragen of er een soort objectieve standaard is waarmee we kunnen beoordelen welke ethische posities kloppen en welke niet. Dat is bijvoorbeeld van belang voor de vraag wat er op politiek niveau moet gebeuren. De meta-ethiek is een abstract onderdeel van de filosofie. Toch is het interessant, want uiteindelijk draait het wel om de vraag wat goed en fout is.’

Bart Streumer

◀ (1972) is hoogleraar filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarvoor doceerde hij aan Reading University en werkte hij als onderzoeker bij Cambridge, beide in het Verenigd Koninkrijk. Zijn onderzoek richt zich vooral op de meta-ethiek. In 2023 verscheen zijn boek *Unbelievable errors* over de vergissingstheorie.

Zijn er nog meer filosofen die de vergissingstheorie aanhangen?

‘Jazeker, maar zij beperken de theorie tot morele uitspraken. Als je de theorie toepast op alle vormen van normativiteit, zeggen veel filosofen, moet je meteen tot de conclusie komen dat die onhoudbaar is. Niemand kan immers het idee serieus nemen dat er geen enkele reden is om wat dan ook te geloven. Die onhoudbaarheid wordt aangedragen als reden om de vergissingstheorie in haar geheel te verwerpen. Want als een theorie onhoudbaar blijkt zodra je deze algemeen maakt, dan is die ook onhoudbaar als je haar specifiek toepast.

Ik ben het ermee eens dat er iets vreemds gebeurt als je de vergissingstheorie toepast op alle vormen van normativiteit, maar ik denk niet dat dat laat zien dat de theorie niet klopt. Ik denk dat er iets anders speelt, namelijk dat we niet in staat zijn om iets te geloven en tegelijkertijd te geloven dat we geen enkele reden hebben om het te geloven. Omdat de vergissingstheorie over zichzelf zegt dat er geen reden is om de theorie te geloven, denk ik dat we de theorie niet kunnen geloven. Het feit dat we de vergissingstheorie niet kunnen geloven, is een argument tegen het idee dat de vergissingstheorie onhoudbaar wordt als je deze veralgemeniseert. Kortom: dat we de theorie niet kunnen geloven maakt het waarschijnlijker dat die toch klopt. Want het kan natuurlijk zo zijn dat iets waar is en dat we het toch niet kunnen geloven.’

Maar wat nu als we dat idee verwerpen en ervan uitgaan dat we wél iets kunnen geloven zonder dat we daar redenen voor hebben?

‘Ik denk wel dat je dingen kunt geloven zonder dat je een reden hebt om ze te

‘Er kunnen waarheden bestaan die we niet kunnen geloven’

geloven, en ik denk ook dat je iets kunt geloven zonder dat je expliciet gelooft dat je een reden hebt om het te geloven. Ik denk alleen niet dat je expliciet en met veel vertrouwen iets kunt geloven en tegelijkertijd expliciet en met veel vertrouwen kunt geloven dat je daar geen enkele reden voor hebt. En dat is het soort opvattingen dat je wil hebben als resultaat van filosofische reflectie: expliciete opvattingen waarin we veel vertrouwen hebben.’

Als de vergissingstheorie waar is en we geen enkele reden hebben om iets te doen, dan ondergraaft dat toch de moraal? Dan kunnen we net zo goed meteen stoppen met het veroordelen van neonazi's.

‘Zo lijkt het misschien. Maar als het waar is dat je de vergissingstheorie niet kunt geloven zodra je deze veralgemeniseert, kan de theorie onze morele opvattingen dus ook niet ondergraven. Ze wordt als het ware door zichzelf onklaar gemaakt.’

Maar wat kunnen we er dan mee?

‘Als je kijkt naar het huidige filosofische debat, dan is er vrijwel geen aandacht voor het feit dat er bepaalde filosofische waarheden zouden kunnen zijn die we niet kunnen geloven. En als je daar geen aandacht voor hebt, loop je het risico dat je de verkeerde kant op wordt geleid. Want wie niet in de gaten heeft dat hij een van de mogelijke theorieën over een onderwerp niet kan geloven, zal in plaats daarvan waarschijnlijk denken dat die theorie onwaar is. Vervolgens ga je de gedachte dat die theorie onwaar is gebruiken in je argumentatie voor andere theorieën. Binnen de meta-ethiek draaien we nu al honderd jaar in rondjes omdat de vergissingstheorie wordt verworpen. Het zou kunnen dat hetzelfde gebeurt in andere filosofische debatten, zoals het

debat rond de vrije wil, het debat over wat mentale toestanden zijn en het debat over waarheid. Misschien is de vrije wil bijvoorbeeld een soort noodzakelijke illusie waar we niet vanaf komen – maar desalniettemin een illusie.

Filosofie is het met elkaar in balans brengen van abstracte opvattingen over onderwerpen die belangrijk voor ons zijn. Het kan daarbij helpen om te benoemen dat het mogelijk is dat er waarheden zijn die we niet kunnen geloven. Misschien is dat waarom het niet lukt om de balans te bereiken waar je in de filosofie naar zoekt. Natuurlijk is dat niet ideaal, want je wil de

waarheid geloven. Maar je realiseren dat je de waarheid niet kunt geloven kan wel filosofische rust geven.’ **FM.**

↔ **Unbelievable errors. An error theory about all normative judgements**
Bart Streumer
Oxford University Press
256 blz. · € 25,99

Klassieker^{FM.}

Hoe ontstaat onze kennis?

Kennis is nooit neutraal, maar ontstaat onder invloed van macht, zag filosoof Michel Foucault. In 1969 schreef hij *De archeologie van het weten*, waarin hij uit de doeken doet hoe onze kennis gevormd wordt door machtsstructuren zonder dat we ons daarvan bewust zijn. Het boek vormt de theoretische fundering van zijn kritische werken over seks, de psychiatrie en het gevangeniswezen. Deze klassieker is nu voor het eerst in het Nederlands vertaald.

door Michiel Leezenberg

De *archeologie van het weten* is het laatste bij Foucaults leven verschenen boek dat in het Nederlands is vertaald. Het bouwt voort op zijn eerdere archeologische studies van de menswetenschappen, zoals *Geschiedenis van de waanzin* (1961) en *De woorden en de dingen* (1966). En het legt de basis voor zijn latere, genealogische werken zoals *Discipline, toezicht en straf* (1975) en het eerste deel van *Geschiedenis van de seksualiteit* (1976), waarin hij menswetenschappelijke kennis stelselmatig in samenhang met specifieke vormen van macht beschouwt.

Foucaults vroege archeologische studies betogen dat de geschiedenis van menswetenschappen zoals de psychiatrie, de taal- kunde en de economie discontinuïteiten of 'breuken' vertoont (ofwel wat Thomas Kuhn 'wetenschappelijke revoluties' zou noemen). Die breuken, vervolgt Foucault, kunnen niet worden verklaard door de ontdekkingen of vernieuwingen van individuele wetenschappers.

In *De archeologie van het weten* trekt hij dit argument verder door, en betoogt hij dat zulke discontinuïteiten ons dwingen om op een fundamenteel andere manier over kennis na te denken. Het geloof dat kennis-groei continu is, schrijft hij, berust op het idee dat er een subject of bewustzijn aan ten grondslag ligt. Voor ons lijkt dat idee vanzelfsprekend, maar we hebben het aan filosofen als Descartes en Kant te denken.

Wetenschappelijke kennis, schrijft Foucault, bestaat in eerste instantie uit schriftelijke of mondelinge uitspraken, of *énoncés* zoals ze in het Frans (en, merkwaardig genoeg, ook in deze vertaling) worden genoemd. We zijn geneigd te denken dat die uitspraken een uitdrukking van kennis zijn, en dat die kennis het bezit is van een kennend subject. Foucault stelt al deze aannames ter discussie, en neemt daarmee afstand van de filosofische traditie van Descartes, Kant en anderen. In plaats daarvan voltrekt hij een 'talige wending': evenals hedendaagse analytische filosofen

analyseert hij kennis niet meer in termen van bewustzijnstoestanden maar in termen van uitspraken, en zoekt hij niet langer naar een bewustzijn of subject achter die uitspraken.

In *De woorden en de dingen* had Foucault al betoogd dat de mens niet het vanzelfsprekende, eeuwige en onveranderlijke fundament van alle kennis is waar filosofen hem voor houden. Dat we de mens zo beschouwen is een relatief recent verschijnsel, dat mogelijk werd gemaakt doordat het geheel van de kennis rond 1800 een radicale mutatie onderging. Zijn argumentatie, die de mens van zijn voetstuk stoot, is ook wel omschreven als 'anti-humanistisch'. Dat klinkt nogal negatief, maar Foucault maakt er een belangrijk filosofisch en politiek punt mee.

Ooit heeft hij gezegd dat uit naam van humanistische idealen, zoals het heil of de bevrijding van de mensheid als geheel, de afschuwelijkste misdaden tegen individuele mensen zijn gerechtvaardigd. Foucaults antihumanisme

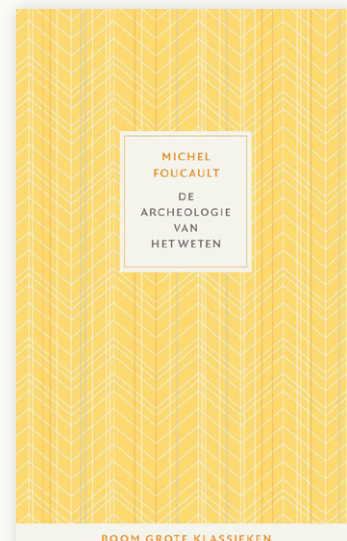
nam destijds afstand van zowel liberale politici als van het naoorlogse Franse 'humanistische marxisme'. Vandaag de dag kan het milieudenkers inspireren die de mens niet als het middelpunt van de natuur willen zien.

De archeologie van het weten is een uitdaging om te lezen, maar imponeert door zijn volstrekte originaliteit. Zelfs veertig jaar na zijn dood hebben we Foucaults verrassende en radicale ideeën nog niet verwerkt – laat staan weerlegd en door iets beters vervangen. **FM.**

↑↑ Michiel Leezenberg (1964) is een Nederlandse filosoof. Hij is universitair hoofddocent wetenschapsfilosofie aan de Universiteit van Amsterdam en is onder meer gespecialiseerd in het denken van Foucault. Hij schreef meerdere boeken, waaronder *Elementaire deeltjes 74. Foucault* (2021).

De mens is niet het vanzelfsprekende fundament van alle kennis

↑↑ **De archeologie van het weten**
Michel Foucault
vert. Jeanne Holierhoek
Boom
280 blz. · € 34,90

↑↑ Michel Foucault (1926-1984) was een invloedrijke Franse filosoof. Zijn belangrijkste thema is macht, en dan met name hoe macht van invloed is op mensen en op hun kennis. Tegen het einde van zijn leven hield hij zich bezig met ethiek. Hij schreef meerdere boeken, waaronder *Geschiedenis van de waanzin* (1961), *De woorden en de dingen* (1966) en *Discipline, toezicht en straf* (1975).

Kennis ontwikkelt zich in schokken, niet in stappen

We begrijpen de geschiedenis vaak als een lineair en voortdurend proces van vooruitgang, schrijft Michel Foucault. Maar juist de breuken en periodes van discontinuïteit hebben ons blijvend gevormd.

door Michel Foucault

Sinds enkele tientallen jaren richten historici hun aandacht bij voorkeur op periodes van lange duur, alsof ze naar boven willen brengen wat er onder de politieke wisselvalligheden en afzonderlijke episodes verborgen ligt aan stabiel, bijna onwrikbaar evenwicht, aan onomkeerbare processen en vastliggende reguleringen, aan zich ontwikkelende verschijnselen die na een eeuwenlange voortgang hun hoogtepunt bereiken en dan omslaan, aan bewegingen van stapeling en trage verzadiging, aan de kolossale, roerlose en zwijgende draagconstructies die door een wirwar van traditionele verhalen overdekt waren geraakt met een dikke laag gebeurtenissen. Voor het uitwerken van zo'n analyse beschikken historici over instrumenten die ze voor een deel zelf hebben gefabriceerd en voor een deel van anderen hebben overgenomen: modellen van economische groei, kwantitatieve analyses van handelsstromen, curven van demografische toename en krimp, studies van het klimaat met zijn schommelingen, vastgestelde sociologische constanten, beschrijvingen van technische aanpassingen, van hun verspreiding en bestendiging. Dankzij die instrumenten konden historici in het veld van de geschiedenis verschillende sedimentaire lagen onderscheiden; de lineaire gebeurtenissen waar het historisch onderzoek zich tot dan toe op had gericht, maakten plaats voor een spel van loskoppelingen in de diepte. Onder de roerige geschiedenis van regeringen, oorlogen en hongersnoden tekenden zich geschiedenissen af die voor het oog bijna onbeweeglijk blijven en alleen nauw merkbaar evolueren: de geschiedenis van de zeevaartroutes, van het graan en de goudmijnen, van droogte en irrigatie, van de vruchtwisseling op de akkers, van het door de mens bereikte evenwicht tussen honger en overvloed.

Ongeveer tegelijkertijd was er een tegengestelde ontwikkeling gaande in de disciplines die men aanduidt als ideeëngeschiedenis, wetenschapsgeschiedenis, filosofiegeschiedenis, geschiedenis van het denken, van de literatuur – disciplines waarvan we het specifieke karakter vooralsnog buiten beeld laten en die zich, ondanks de term 'geschiedenis', grotendeels onttrekken aan de inspanningen en methoden van historici. Die tegengestelde ontwikkeling hield in dat de aandacht verschoof van veelomvattende eenheden als 'tijdperken' of 'eeuwen' naar juist de breukverschijnselen. Onder de langgerekte continuïteit van het denken, onder de massale, homogene uitingen van een bepaalde geest of collectieve mentaliteit, onder de koppige voortgang van een wetenschap die zich van meet af aan erop toelegt te blijven bestaan en zich te voltooien, onder de taaie volharding van een bepaald genre, van een vorm, een discipline of theoretische activiteit, speurt men nu naar de weerslag van onderbrekingen.

Het grote probleem waarmee zulke historische analyses te maken krijgen – en al te maken hebben – is dus niet meer dat moet worden uitgezocht langs welke wegen de continuïteiten zich konden vestigen, op welke manier een en hetzelfde patroon in stand kon blijven en voor al die uiteenlopende, elkaar opvolgende denkers één enkele horizon kon vormen, welke manier van handelen en welke ondersteuning voortkomen uit het spel van doorgeven, hernemen, vergeten en herhalen, hoe de oorsprong zijn heerschappij kan uitstrekken tot ver voorbij zichzelf, tot aan de nooit gegeven voltooiing – nee, hier is het geen kwestie meer van tradities en sporen, maar van breuken en grenzen; het gaat niet meer om een fundament waarop wordt voortgebouwd, maar om transformaties die als fundering, als nieuwe fundamenteen gelden.

Samengevat: de geschiedenis van het denken, van de kennis, van filosofie en literatuur, lijkt de breuken te verveelvoudigen en op zoek te zijn naar alle mogelijke staketsels van discontinuïteit, terwijl de geschiedeniswetenschap in de gangbare zin, ofwel de geschiedenis *tout court*, de inkepingen van de gebeurtenissen lijkt weg te werken achter onwankelbare structuren.

Maar laten we ons geen illusie maken over deze kruislingse ontwikkeling. We mogen ons niet laten verleiden door de schijn en ons inbeelden dat sommige historische disciplines van het continue naar het discontinue zijn gegaan, terwijl andere zijn geëvolueerd van het discontinue gewemel naar de grote, onverdeelde eenheden; we moeten ons niet inbeelden dat er in de analyse van politiek, instituties en economie een steeds grotere gevoeligheid voor veelomvattende determinaties is ontstaan, terwijl er bij het analyseren van de ideeën en van het weten steeds meer aandacht is gekomen voor het spel van de verschillen; er is geen aanleiding om te denken dat deze twee grote beschrijvingsvormen elkaar hebben gekruist zonder elkaar te herkennen.

In beide gevallen waren er dezelfde problemen, die echter aan de oppervlakte tegengestelde effecten hadden. Die problemen kunnen kort en bondig worden samengevat: het *document* staat ter discussie. Geen misverstand: het is evident dat men, sinds de geschiedeniswetenschap bestaat, documenten heeft benut, ze heeft bestudeerd en zich er vragen over heeft gesteld; niet alleen heeft men zich afgevraagd wat ze wilden zeggen, maar ook of ze wel de waarheid spraken en waar hun waarheidspretentie op was gebaseerd, of ze oprecht waren of niet, goed geïnformeerd of onwetend, authentiek of onwaarachtig. Maar al die vragen en die hele lading aan kritische onrust richtten zich op eenzelfde doel: een reconstructie van het verleden waaruit ze afkomstig waren en dat alweer lang vervlogen was, en dit op basis van wat de documenten – soms met een half woord – te zeggen hadden; steevast werd het document behandeld als de taaluiting van een stem die inmiddels niet meer sprak – als een spoor daarvan, vaag maar gelukkig te ontcijferen.

Transformaties zijn de nieuwe fundamenten geworden

Alweer geruime tijd geleden diende zich echter een verschuiving aan, die ongetwijfeld nog niet is voltooid en waardoor de geschiedeniswetenschap anders tegenover het document is komen te staan; ze beschouwt het inmiddels niet meer als haar primaire taak om het document te interpreteren, om te bepalen of het de waarheid spreekt en wat voor expressieve waarde het heeft, maar om het van binnenuit te bestuderen en te analyseren: de geschiedeniswetenschap deelt het document in en bakent het af, rangschikt en ordent, splitst in niveaus, stelt reeksen op, brengt een onderscheid aan tussen wat wel en wat niet relevant is, markeert elementen, definieert eenheden, beschrijft relaties. Voor de geschiedeniswetenschap is het document dus niet langer het inerte materiaal met behulp waarvan ze probeert te reconstrueren wat mensen hebben gedaan en gezegd, probeert tot een reconstructie te komen van wat voorbij is en waarvan alleen nog een spoor is gebleven: binnen het documentaire weefsel zelf probeert ze eenheden, gehelen, reeksen en relaties vast te stellen.

In haar traditionele vorm was de geschiedenis erop uit de monumenten uit het verleden te *memoriseren*, ze om te vormen tot *documenten* en een stem te geven aan die sporen, die vaak op zichzelf niet verbaal zijn, of die in het verborgene iets anders zeggen dan ze in het openbaar uitdragen; tegenwoordig geldt de geschiedenis als een wetenschap die *documenten* omvormt tot *monumenten* en die, waar men voorheen sporen ontcijferde die mensen hadden achtergelaten om erin te ontdekken wat voor mensen het toen waren geweest, nu een grote hoeveelheid elementen van elkaar onderscheidt en van elkaar afzondert, ze groepeerde, ze markeert, met elkaar in relatie brengt en er gehelen van maakt. Er was een tijd waarin de archeologie, als discipline van de zwijgende monumenten, van de levenloze sporen, van objecten zonder context en van door het verleden achtergelaten voorwerpen, de neiging had geschiedenis te worden en alleen betekenis kreeg als er een geschiedkundig discours over werd geconstrueerd; spelend met woorden zouden we kunnen zeggen dat de huidige geschiedenis juist weer de neiging heeft archeologie te worden – een intrinsieke beschrijving te geven van het monument. **FM.**

Dit is een bewerkt fragment uit de inleiding van *De archeologie van het weten* (Boom, 2025).

Jennifer Lackey

→ is hoogleraar filosofie aan Northwestern University in de Verenigde Staten. Ze is gespecialiseerd in sociale epistemologie. Ook is ze de oprichter van het Northwestern Prison Education Program (NPEP), een initiatief waarmee gedetineerden in de VS een bachelordiploma kunnen halen. Dit jaar bekleedt ze de Spinozaleerstoel aan de Universiteit van Amsterdam, een tijdelijke aanstelling voor internationaal bekende filosofen.

‘In gevangenissen schijnt soms het helderste licht’

Jennifer Lackey onderzoekt kennisonrecht in het strafrechtstelsel en geeft filosofieles aan gevangenen. ‘We hebben niet alleen het recht om te kennen, maar ook het recht om gekend te worden.’

door Maarten Meester beeld Monika Wnuk

Wat we denken te weten bepaalt bij wie we denken te horen. Een mens maakt niet alleen deel uit van een juridische, politieke en morele gemeenschap, maar ook altijd van een kennisgemeenschap. Dit inzicht van de Amerikaanse filosoof Jennifer Lackey, die in 2025 de Spinozaleerstoel aan de Universiteit van Amsterdam bekleedt, brengt rechten en plichten aan de oppervlakte die we anders gemakkelijk over het hoofd zien. Volgens Lackey hebben bijvoorbeeld slachtoffers van geweld in zo’n ‘epistemische gemeenschap’ niet alleen ‘het recht om te weten’, maar ook het ‘recht om gekend te worden’.

Het belang hiervan wordt geïllustreerd door de reactie van een Zuid-Afrikaanse man die tijdens de Apartheid door de politie in zijn hoofd en nek was geschoten, blind raakte en leed aan zware hoofdpijn. ‘Ik voel dat wat me de hele tijd ziek heeft gemaakt, het feit is dat ik mijn verhaal niet kon vertellen,’ zei hij na zijn getuigenis voor de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie. ‘Maar nu! – Het voelt alsof ik mijn zicht heb teruggekregen door hier te komen en het verhaal aan jullie te vertellen.’

‘Wanneer we aan rechten denken, denken de meesten van ons bijvoorbeeld aan het recht op vrijheid, vrije meningsuiting en een eerlijk proces,’ zegt Lackey via Zoom, vanaf de Northwestern University in Evanston, Illinois waar zij hoogleraar is. ‘Maar impli-

ciet omvatten de principes van de Verenigde Naties ook het idee dat mensen recht hebben op kennis. In 2005 stelden de VN namelijk dat slachtoffers het recht hebben om te weten. Zo hebben na een genocide overlevenden het recht te weten waar de lichamen van hun geliefden begraven liggen en in hoeverre de staat betrokken was bij de misdaden.'

Lackey breidt dit idee nu uit naar het recht om gekend te worden. 'Mijn argument daarvoor is dat we deel uitmaken van een epistemische gemeenschap, wat bepaalde verplichtingen, normen en rechten met zich meebrengt.' Hoe logisch het recht om gekend te worden misschien klinkt, de Verenigde Naties erkennen het niet expliciet. 'Vandaar dat ik daarop inga in het boek waaraan ik nu werk.'

Donkere hoekjes

Het verband tussen epistemische zaken (van *epistèmè*, het oud-Griekse woord voor kennis) enerzijds en gemeenschap, plichten en rechten anderzijds ligt misschien niet direct voor de hand. De epistemologie, oftewel kentheorie, lijkt soms een van de maatschappelijke wereld losgezongen solo-onderneming te zijn. Denk aan hoe de filosoof René Descartes (1596-1650) zich opsloot in een kamer om via zijn twijfelexperiment een onwankelbaar fundament voor kennis te verkrijgen.

De sociale epistemologie benadert kennis daarentegen vanuit interacties tussen mensen. Veel van onze kennis verkrijgen we samen met anderen. Bijvoorbeeld met familieleden en vrienden, docenten en medeleerlingen, of andere krantenlezers, tv-kijkers en socialemediagebruikers. Die kennis vervult belangrijke functies binnen gemeenschappen. Zo houdt gedeelde kennis over het verleden een groep bij elkaar; op school leren we hoe Nederland is ontstaan door de opstand tegen de Spanjaarden. En gedeelde kennis over een individu kan ertoe leiden dat hij buiten de groep valt: als we voldoende belastend materiaal over een verdachte hebben, isoleren we hem in een gevangenis.

Naar de rol van kennis binnen het strafrechtstelsel heeft Lackey diepgaand onderzoek gedaan. Haar aandacht daarvoor komt mede voort uit haar ervaringen als filosofiedocent in gevangenissen. Ze richtte het Northwestern Prison Education Program (NPEP) op, het enige programma in de Verenigde Staten waar gedetineerden bachelordiploma's van een top 10-universiteit kunnen behalen. Naar aanleiding van haar ervaringen formuleerde Lackey de *prison education paradox*: 'Gevangenissen bevinden zich in een van de donkerste hoeken van onze samenleving en toch schijnt ondanks – en soms zelfs dankzij – dit feit het helderste licht in deze klaslokalen.'

Dat licht beschijnt volgens Lackey zowel de gedetineerden als hun docenten. 'Gedetineerden krijgen door onderwijs kansen die ze verder achter de tralies niet hebben. Ze kunnen leren binnen een gemeenschap, hun creativiteit en talent koesteren, en op een betekenisvolle manier groeien. Ik zag letterlijk voor mijn ogen het verband tussen onderwijs en transformatie.'

Onderwijs in het algemeen brengt veel teweeg; hoe meer onderwijs gedetineerden krijgen, hoe sterker de kans op recidive daalt. Maar filosofieonderwijs maakt nog eens in het bijzonder een verschil. 'Er bestaat een lange traditie van mensen die zich tot de filosofie wenden tijdens gevangenschap, soms wachtend op de

'De verdachte krijgt geen kans om zijn verhaal in zijn eigen woorden te vertellen'

doodstraf. Denk aan Boëthius' *Over de troost van de filosofie*, of aan Plato's *Apologie van Socrates*. Bij het NPEP in het bijzonder is het programma erg selectief en hebben we een streng toelatingsproces. Hierdoor zie ik bij de gedetineerde studenten een diepgang en volwassenheid van denken die ik niet altijd zie bij mijn studenten op de campus. Veel van de studenten in ons programma bevinden zich in een levensfase waarin ze willen onderzoeken wie ze zijn, hoe ze zijn beland waar ze zijn en wie ze willen worden. Filosofie helpt hen nadenken over deze vragen.'

Voor zichzelf noemt Lackey werken in gevangenissen 'een van de meest levensveranderende ervaringen' die ze ooit heeft gehad. 'Het heeft mij veranderd als persoon, als docent en als onderzoeker. Doordat de meeste gevangenissen zich op afgesloten en afgelegen locaties bevinden, breng ik veel tijd door op plaatsen in de Verenigde Staten die de meeste Amerikanen nooit zien. En als sociaal epistemoloog kan ik een kader ontwikkelen dat zicht biedt op specifiek epistemische onrechtvaardigheden en gerelateerde kwesties binnen het Amerikaanse strafrechtstelsel.'

Seksisme

Wat zijn dat eigenlijk, 'epistemologische onrechtvaardigheden'? 'Filosofen hebben de afgelopen jaren veel aandacht besteed aan een vorm van getuigenisonrecht waarbij de spreker vanwege haar sociale identiteit niet geloofd wordt,' zegt Lackey. 'Een vrouw doet bijvoorbeeld aangifte van seksueel misbruik en een seksistische politieagent wijst die aangifte af. Vanwege de genderidentiteit van het slachtoffer ziet hij haar getuigenis als minder geloofwaardig dan dat die op grond van het bewijs is. Veel sociaal epistemologen zeggen dan dat de vrouw epistemisch onrecht wordt aangedaan: de politieagent ontzegt haar wat haar toekomt als *knower*, bezitter van bepaalde kennis.'

Maar er is ook een radicaal ander soort getuigenisonrecht, be- toogt Lackey in haar laatste boek, *Criminal testimonial injustice* (2023). 'Daarin introduceer ik de term *agential testimonial injustice*. Ik gebruik *agential* omdat het onrecht voortkomt uit openlijke handelingen van de betrokkenen. In het strafrechtstelsel zijn beide kanten een actor, een agent, waarbij wel belangrijk is op te merken dat de verdachte onder zware druk staat. Denk aan een politieman die schermt met niet-bestaand belastend bewijsmateriaal en een daardoor geïntimideerde verdachte die een valse bekentenis aflegt. Met behulp van de filosofie, het recht en de sociale psychologie laat ik zien hoe dit soort getuigenisonrecht het resultaat is van brute staatsmacht. Verdachten leggen hun verklaringen af onder omstandigheden die hun epistemische zeggenschap sterk verminderen of zelfs tenietdoen.'

Zo maakt het strafrechtstelsel slachtoffers medeplchtig aan hun eigen ondergang, zegt Lackey. ‘Want het behandelt hun verklaringen als een weergave van hun ware zelf, zelfs wanneer ze later hun verklaringen intrekken of als er ontlastend bewijs opduikt.’

Platte verhalen

Die weergave van een persoon, het verhaal dat in een gemeenschap over iemand de ronde doet, komt ook terug in haar lezingen. ‘Het recht om gekend te worden houdt vaak ook het recht in om het onderwerp te zijn van een accuraat verhaal. Daarom onderzoek ik de rol die verhalen spelen in het vormen van identiteiten, sociale relaties, de status binnen een groep en het herstel van onrecht. De schrijver E.M. Forster maakt onderscheid tussen platte en ronde personages – ik pas dat toe op verhalen. Platte verhalen beelden een persoon af als statisch, eendimensionaal en psychologisch simplistisch. Ronde verhalen beelden een persoon af als dynamisch, multidimensionaal en psychologisch complex.’

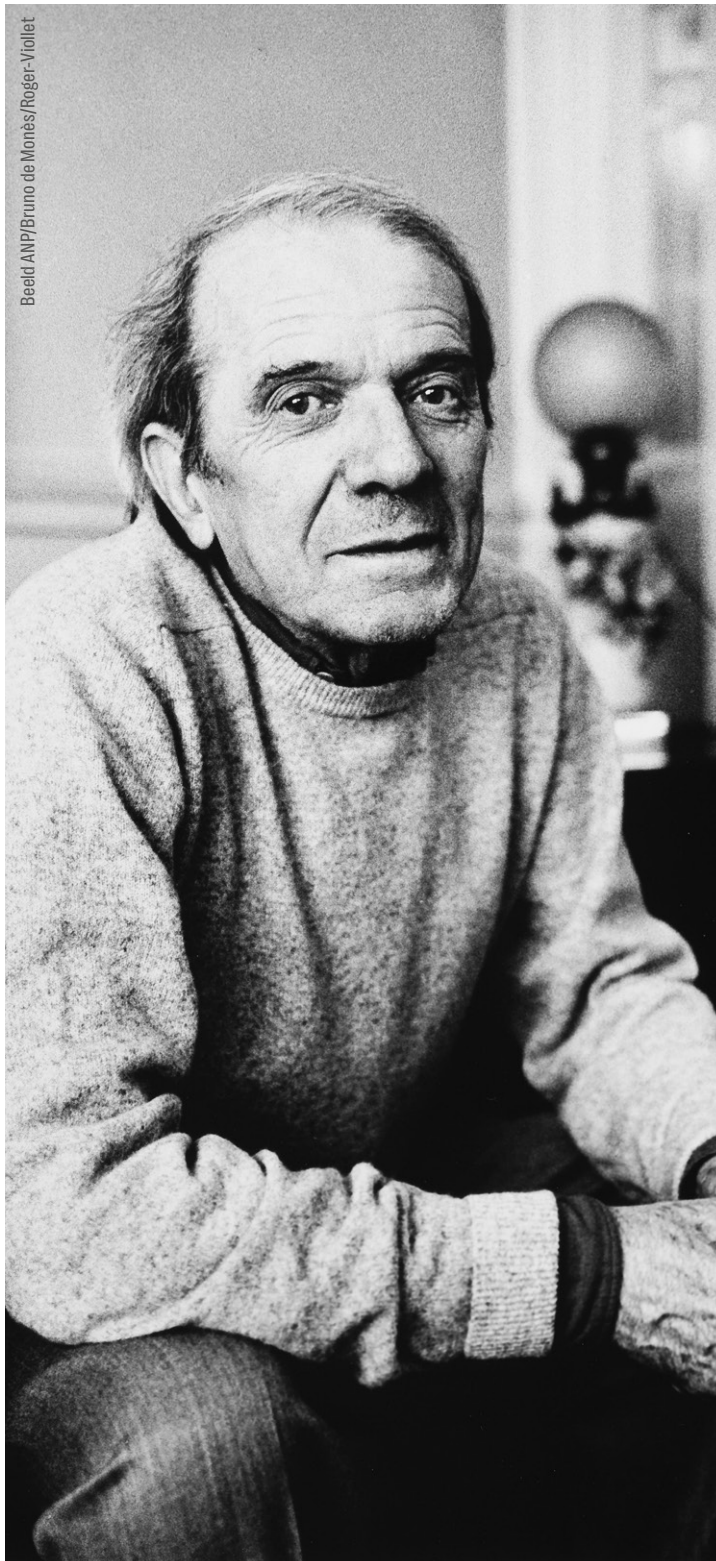
Vaak zijn de verhalen over mensen die in de Verenigde Staten door onrechtvaardigheid zijn getroffen plat, stelt Lackey. Vooral als ze zwart zijn. ‘Media en justitie hebben de neiging om de handelingen van verdachten neer te zetten als een weerspiegeling van een fundamentele persoonlijke tekortkoming, in plaats van als het gevolg van toevallige omstandigheden. Daar lijden verdachten onder. De media richten zich op die ene dag waarop iemand een

‘Veel van onze kennis verkrijgen we samen met anderen’

misdaad zou hebben gepleegd. Ze laten een *mug shot* zien, beelden de persoon af als op een arrestatiefoto. Ze vermijden het gebruik van zijn echte naam en bestempelen hem als de “beschuldigde”, de “seriemoordenaar” enzovoorts. Het strafrechtstelsel biedt de verdachte vervolgens vrijwel geen mogelijkheden om zijn verhaal in zijn eigen woorden te vertellen. Het platte verhaal van iemands leven wordt gecreëerd, verteld en gepromoot, en de verdachte wordt veroordeeld en opgesloten in een gevangenis, vaak ver van zijn geliefden. Het publieke verhaal dat over hem is verteld, stolt dan in de tijd. Voor zover de meeste mensen weten, is zijn verhaal voltooid. Voortaan zal hij zijn zoals hij was op die ene vreselijke dag.’

Helaas lijkt het er gezien de politieke situatie in de VS – maar ook in Nederland – op dat de verhalen die we over anderen vertellen steeds platter worden. Wat betekent dat voor Lackey’s werk? ‘De politieke situatie verandert elke dag. Niemand weet wat er gaat gebeuren. Gaat dit het hele onderwijssysteem in de Verenigde Staten beïnvloeden? Ja! Gaat het mijn werk beïnvloeden? Absoluut!’ **FM.**

Historisch

Je zou zeggen dat die kerel achter me stond toen ik mijn schilderijen maakte,' zei Francis Bacon nadat de Franse filosoof Gilles Deleuze (1925-1995) een boek over zijn werk had geschreven.

'Een aantal van de concepten in [Deleuze's boek] *Mille plateaux* zijn voor ons instrumenteel geworden (...) waardoor we hedendaagse situaties op een manier konden uitleggen die we anders niet hadden kunnen doen,' zei de directeur van een opleidingsinstituut voor Israëliëse militairen.

Profiel

FM.

Gilles Deleuze

De werkelijkheid is voortdurend in beweging, zag de Franse filosoof Gilles Deleuze (1925-1995). En ons stugge denken kan dat niet bijbenen. Hij ontwierp een radicale, nieuwe filosofie die draait om verschil.

door Maarten Meester

‘We zijn het eens: dat wat u doet is wat wij doen,’ zeiden de leden van de Association des plieurs de papier (Vereniging van papiervouwers) nadat Deleuze had geschreven over de vouw (*le pli*).

Hoe kan één filosoof nu bij zulke uiteenlopende groepen zo’n diep gevoel van herkenning oproepen? (En dan is dit nog maar een beperkte weergave van niet-filosofen die zich in zijn werk kunnen vinden.) Het komt in elk geval niet doordat Deleuze zo toegankelijk schrijft. Neem de volgende passage uit zijn boek *Le pli. Leibniz et le baroque* (1988): ‘De wereld is een oneindige curve, die in een oneindige veelheid van punten raakt aan een andere veelheid van curven, de curve met een unieke variabele, de convergente reeks van alle reeksen.’

Sokken

Wat wel een verklaring kan bieden is dat Deleuzes filosofie draait om het verschil; hij wilde dat leren denken. Het is om die reden dat zijn hoofdwerk *Vershil en herhaling* (1968) heet. Deleuze ontwikkelde hierin een zogeheten ‘differentiedenken’, waarmee hij zich afzette tegen het in het Westen dominante identiteitsdenken. Daarbij gaat het niet om identiteit zoals in de hedendaagse identiteitsdiscussie (‘ik ben zwart’ of ‘ik ben queer’), maar om identiteit als gelijk zijn aan zichzelf. De hoofdstroom van het westerse denken probeert de werkelijkheid te ordenen en te begrijpen vanuit het gelijke.

Vanuit het gelijkheidsprincipe ordende Aristoteles (384-322 v.Chr.) de wereld. Mensen vormen volgens hem één soort doordat ze bepaalde intellectuele vermogens delen. En dieren vormen één soort doordat ze het gebrek aan die vermogens delen. Soorten hebben dus een gelijkblijvende en kenmerkende essentie, zoals redelijkheid in het geval van de mens. Op die essentie kun je weer bijkomstige en veranderlijke eigenschappen plakken. Latifa en Bert zijn beide mensen, dus zowel Latifa als Bert zijn redelijk. Dat Latifa donker haar heeft en Bert blond, doet niets af aan hun mens-zijn. En ook als Bert zijn haar verliest, blijft hij een mens.

Als je je kledingkast wil indelen functioneert dit identiteitsdenken behoorlijk goed: sokken bij de sokken, truien bij de truien.

Broer

←← Een driejarige Gilles Deleuze staat op de foto met zijn oudere broer Georges. Volgens Deleuze is de mens geen individu maar een ‘dividu’, een wirwar van tegenstrijdigheden zonder eenheid.

Je doet er goed aan je filosofische voorgangers niet te serieus te nemen

Maar het schiet tekort als je wilt begrijpen hoe een schilder werkt, een Palestijnse verzetsstrijder of een papiervouwer. Dan gaat het namelijk niet om dat wat hetzelfde is, maar juist om het verschil, om wat Deleuze ‘differentie’ noemt. Er ontstaat iets wat zich niet in de bestaande categorieën laat indelen. Vandaar dat Deleuzes differentiedenken zo’n diep gevoel van herkenning oproept: hij hield zich niet bezig met hoe je de actualiteit kunt denken, maar juist met de virtualiteit. Niet met dat wat is, maar met dat wat kán zijn. Iets wat creatievelingen, kunstenaars, politieke actoren en ambachtslieden in het bijzonder bezighoudt.

Deleuze is er overigens niet primair op uit om creativiteit te begrijpen. Hij wil die vooral begrijpen om te kunnen doorgronden hoe de werkelijkheid in elkaar steekt. Voor klassieke denkers zoals Aristoteles is de werkelijkheid een kosmos. Het Griekse woord ‘kosmos’ betekent letterlijk: orde, een geordend geheel. Voor Deleuze daarentegen is de werkelijkheid een ‘chaosmos’: er is niets blijvend, er is alleen maar een voortdurende, ongeordende stroom van wordingsprocessen.

Kanonskogels

Alleen, hoe kun je differentie nu denken? Taal en denken zijn innig verbonden. En taal heeft een intrinsieke neiging tot identiteitsdenken, zoals Deleuzes voorbeeld Friedrich Nietzsche (1844-1900) al stelde in het essay *Over waarheid en leugen in buitenmorele zin*: ‘Ieder begrip ontstaat uit het gelijkstellen van het niet-gelijke. Zo zeker als nooit enig blad gelijk is aan een ander, zo zeker is het begrip “blad” gevormd door het willekeurig laten vallen van individuele verschillen, door het vergeten van het kenmerkende.’

Om te voorkomen dat de taal de werkelijkheid platslaat en aan identiteitsdenken onderwerpt, ontwikkelt Deleuze zijn eigen filosofische denken, dat hij ziet als een 'oneindig experiment'. In eerste instantie is dat vooral een experiment met de teksten van grote filosofen. Deleuze, zoon van een ingenieur en een huisvrouw, begint al jong filosofie te lezen. Op de middelbare school fluisteren medeleerlingen achter zijn rug om dat hij de nieuwe Sartre gaat worden. 'De ideeën die wij uitwisselden alsof het bolletjes katoen of rubberen ballen waren', schrijft zijn vriend Michel Tournier, de latere schrijver, 'speelde hij ons verhard en verzaagd terug als gietijzeren of stalen kanonskogels. We hebben snel geleerd ontzag te hebben voor zijn gave om ons op heterdaad te betrappen op het uitkramen van clichés, het praten van onzin, of onge-disciplineerd denken.'

Maar terwijl Gilles zich in de filosofie verdiept, verzet zijn oudere broer Georges zich tegen de Duitse bezetter. Georges wordt opgepakt en sterft op weg naar het concentratiekamp. Zo verandert Gilles van een veelbelovend denker in de broer van

een gesneuveld held, die zijn ouders op een cultus-achtige manier vereren

Toch blijft Deleuze de filosofie trouw. Hij gaat wijsbegeerte studeren en ontwikkelt zich in eerste instantie tot een historicus van de filosofie, maar dan een zeer tegendraadse. Hij neemt naar eigen zeggen een filosoof 'vanachteren' en zorgt zo voor een 'monsterlijk nageslacht'. Filosofische voorgangers hoeven volgens Deleuze niet met enkel eerbied en respect gelezen en behandeld te worden. Juist een intensieve, creatieve en soms verwoestende lezing levert het meest op en leidt uiteindelijk tot nieuwe ideeën en betekenissen. Later gebruikt Deleuze – inmiddels getrouwd met Fanny Grandjouan, een D.H. Lawrence-vertaler – bij dat experiment

Voor Deleuze is de wereld geen kosmos, maar een 'chaosmos'

steeds meer literatuur en film. Ook gaat hij intensieve samenwerkingen aan met anderen. Het gaat hem daarbij niet om discussie, om een vrije uitwisseling van gedachten. Nee, dat ziet hij als 'een daad van terreur', omdat het de creativiteit van het denken doodslaat. Zelf spreekt hij van een 'kaping' en – iets vriendelijker – van een 'onderhandeling'.

Zijn grootste en vruchtbaarste samenwerking is met de hyperactieve psychoanalyticus en activist Félix Guattari (1930-1992). Samen schrijven ze verschillende boeken, waaronder de invloedrijke werken *Anti-Oedipus* (1972), dat zowel een analyse is van schizofrenie als een kritiek op de kapitalistische samenleving, en *Mille Plateaux* (1980). Guattari werkt als therapeut en leidinggevende bij de kliniek La Borde, die zelf een groot experiment binnen de psychiatrie is. Zo hebben de patiënten er inspraak, maken ze kunst en werken ze mee in de keuken en de tuin, net als de psychiaters en verplegers. Deleuze karakteriseert zijn vriend als 'een groepsmens, een mens van bendes en van stammen, en toch is hij een man alleen, woestijn bevolkt door al die groepen en door al zijn vrienden. Door al zijn wordingen.'

Zonder begin

De ommekeer in Deleuzes werk, waarbij hij naar nieuwe vormen van filosoferen zoekt en met verschillende mensen samenwerkt, valt min of meer samen met mei 1968. De Franse studentenprotesten vinden zo veel weerklank dat ze tot een sociale revolutie lijken te leiden. Hoewel die revolutie uitblijft, leiden de protesten wel tot de oprichting van de experimentele universiteit van Vincennes, waaraan Deleuze gaat doceren. Naar zijn colleges komen ook veel niet-filosofen, onder wie musici, architecten en beeldend kunstenaars, die hij vaak bij zijn werk betreft. Vaak worden de colleges onderbroken

Guattari

←←Deleuze zit naast zijn vriend Félix Guattari, een psychoanalyticus en activist, in een collegezaal in Frankrijk. Ze hadden een langdurige intellectuele samenwerking.

Beeld ANP/Gamma Presse Images

door actievoerende linkse splintergroepen. Deleuze wacht dan rustig tot de militanten hun verhaal hebben gedaan, pakt zijn onafscheidelijke hoed en laat die de collegezaal rondgaan voor de collecte.

Helaas gaat Deleuzes gezondheid rond die tijd sterk en blijvend achteruit. In 1969 krijgt hij een tuberculose-aanval. De rest van zijn leven zal hij lijden onder een slechte fysieke gesteldheid, net als zijn filosofische helden Nietzsche en Spinoza.

Filosoferen betekent voor Deleuze het scheppen van nieuwe concepten. Een daarvan is het concept van 'concept' zelf. De gangbare opvatting is nog altijd aristotelisch. Een concept is een basisbegrip, van het Latijnse *concupere*: bijeen nemen, begrijpen, bevatten. Zo neemt het concept 'mens' alle individuele mensen bijeen. Maar, stelt Deleuze in *Pourparlers 1972-1990*, 'concepten verschijnen niet als *préfab*s, zij bestaan nooit vooraf; je moet concepten uitvinden, creëren, en hierbij komt net zoveel creativiteit kijken als in kunst en wetenschap.'

'Rizoom' is een van de bekendste concepten van Deleuze en Guattari. Het begrip heeft een biologische oorsprong en duidt op een ondergrondse, vaak horizontaal lopende wortelstok. Gember is een voorbeeld van een rizoom. Deleuze en Guattari stellen dat concept tegenover wat zij zien als de standaard binnen het westerse denken: het beeld van de boom. Bomen groeien hiërarchisch en volgen een binaire logica. Vanuit één oorsprong of bron splitsen ze zich steeds verder op. Deze ordening tref je overal terug in het menselijk denken. Zo hanteren we de categorie 'levende wezens', die weer uiteenvalt in 'mensen' en 'dieren'. Elk van beide groepen valt verder onder te verdelen in 'mannelijk' en 'vrouwelijk', enzovoorts. Een rizoom daarentegen kenmerkt zich doordat op elke knoop een nieuwe plant kan ontstaan. Het heeft geen kern, geen begin- of eindpunt en alle punten kunnen met elkaar verbonden worden.

Het Israëlische leger gebruikt het rizoomconcept om gedecentraliseerde verzetsgroepen te bestrijden. Pijnlijk, omdat Deleuze en Guattari vanuit een ander concept, dat van de 'nomaden', zich al vroeg engageren met de Palestijnse zaak. De 'volkeren zonder land' staan voor de vrijheid, het vloeiende, voor non-conformiteit aan territoriale grenzen.

Krakers, queers en feministen herkennen zich in zijn radicale, non-conformistische denken

Maar niet alleen het Israëlische leger, ook tegenbewegingen als krakers, queers en feministen laten zich door het rizoom inspireren. Net als het ecologisme, waaraan Guattari een belangrijke bijdrage levert met *Les Trois Écologies* (1989). Zo zoekt de Belgische filosoof Isabelle Stengers in navolging van Guattari naar alternatieven voor het binaire onderscheid tussen natuur en cultuur.

Altijd iets nieuws

Dat zulke uiteenlopende groepen concepten van Deleuze en Guattari toepassen, maakt het moeilijk om Deleuzes erfenis goed te evalueren. Zijn denken blijft trouw aan mei 1968, nog altijd de laatste poging om de westerse maatschappij radicaal te hervormen. Deleuze is uitgesproken links, maar hij gelooft niet in kant-en-klare politieke alternatieven, zoals het Oostblok-communisme voor het vrijemarktdenken. Hij levert samen met Guattari juist verzet tegen het heden door telkens nieuwe concepten en ideeën te blijven ontwikkelen.

Het is dan ook wrang dat Deleuze kort na 1989 overlijdt; hij moet nog meemaken hoe het vrijemarktliberalisme na de instorting van het communisme als de enige politiek-economische optie op het schild wordt gehesen. Guattari sterft in 1992 aan een hartaanval, na lange tijd depressief te zijn geweest. Deleuze springt drie jaar later uit het raam van zijn Parijse appartement, als leven en werken door zijn ademhalingsproblemen onmogelijk zijn geworden. In een van zijn laatste teksten had hij geschreven: 'Geloven in deze wereld, in dit leven, dat is misschien wel onze zwaarste taak geworden.' **FM.**

Boeken

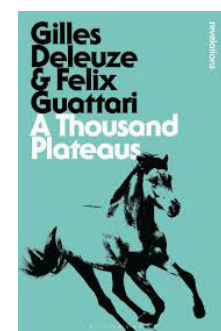
↗↗ **Verschil en herhaling**
Gilles Deleuze
Boom
464 blz. · €64,90

ANTI OEDIPUS
Kapitalisme en schizofrenie
GILLES DELEUZE & FÉLIX GUATTARI

↗↗ **Anti-Oedipus. Kapitalisme en Schizofrenie**
Gilles Deleuze en Félix Guattari
Ten Have
512 blz. · €47,99

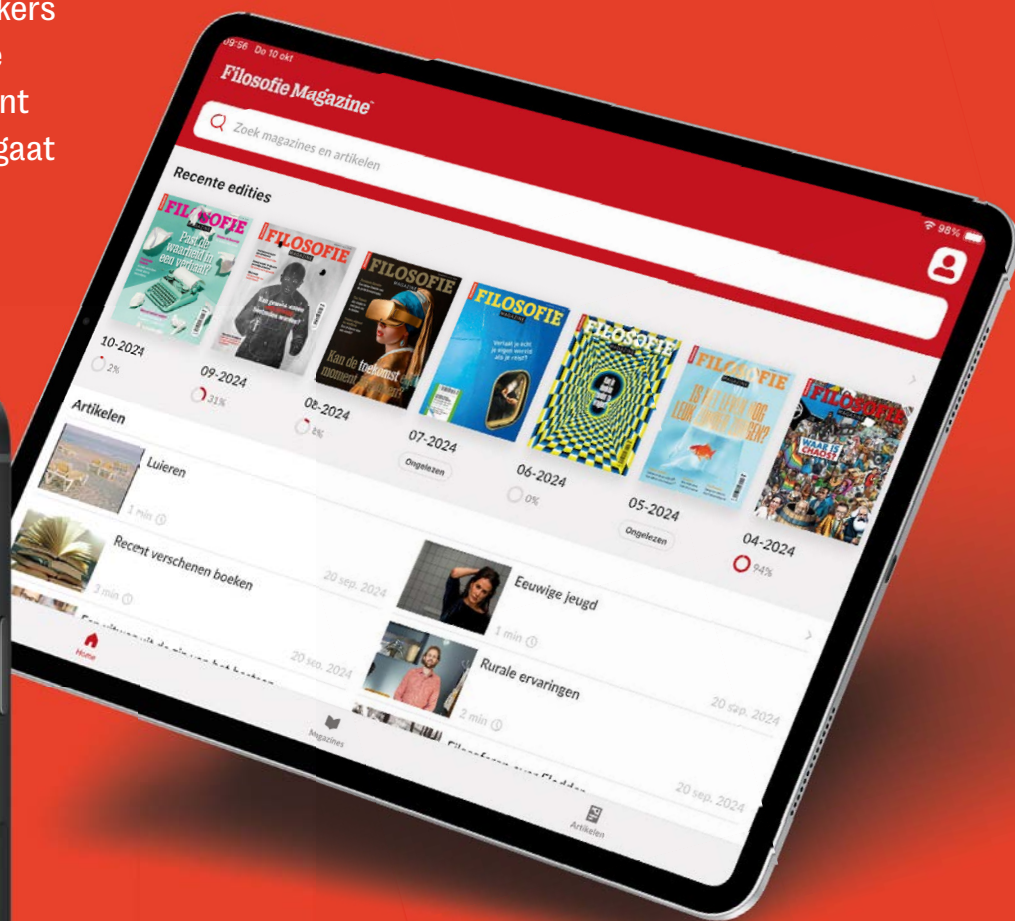

↗↗ **A thousand plateaus**
Gilles Deleuze en Félix Guattari
Bloomsbury Academic
744 blz. · €37,99

Alle grote denkers altijd binnen handbereik

FM.

Heldere analyses van de scherpste denkers geven overzicht in een onoverzichtelijke wereld. Waarom omdenken als je ook kunt nadenken? Wie de grote filosofen volgt gaat zelf ook beter denken.

Thuisbezorgd en
direct digitaal voor

8,50
per maand

- › Maandelijks *Filosofie Magazine* in huis
- › Digitaal lezen op je tablet en telefoon
- › Onbeperkt toegang tot alle artikelen op filosofie.nl

Liever alleen digitaal?
Lees online artikelen al
vanaf €4,⁹⁹ per maand

Profiteer van dit aanbod

www.filosofie.nl/lid-worden

De actieperiode loopt t/m 4 augustus 2025.

Filosofie
Magazine FM.

Hulpeloos

door Thijs Lijster

Een *neotenische Primatenfötus*. Zo definieert filosoof Peter Sloterdijk in zijn magnum opus *Sferen* de mens. Oftewel: een te vroeg geboren aap. Vergeleken met andere mensapen zijn onze baby's inderdaad opmerkelijk kaal, hulpeloos en lelijk. Volgens Sloterdijk is dat het gevolg van de keus van onze verre voorouders om zich voortaan op de achterpoten te voortbewegen. Dat had allerlei voordelen: je hebt

je handen vrij en je kunt verder kijken, wat de breincapaciteit weer stimuleert. Maar een belangrijk nadeel was dat het geboortekanaal vernauwde, waardoor we noodgedwongen vroeger ter wereld moesten komen, wilden we überhaupt nog uit de baarmoeder geraken. Vervolgens hadden we allerlei kunstmatige hulpstukken nodig om te overleven, zoals winterjassen en wapens. En snooze knoppen, die ons toestaan om nog een kwartiertje in bed te blijven liggen als de wekker gaat. **FM.**

The First People (I-IV), 1990

Marlene Dumas

Olieverf op doek

Collectie De Pont museum, Tilburg. Foto Peter Cox

↔ In het Centraal Museum in Utrecht is t/m 14 september 2025 *Good Mom/Bad Mom* te zien. Deze tentoonstelling biedt een hedendaagse reflectie op het moederschap. Clichés, mythes en stigma's rondom het moeder-zijn worden ontrafeld. Ook komen er nieuwe, eigentijdse perspectieven op het thema aan bod.

beeld Stefaan Temmerman

Tips aan mezelf

Volg het nieuws elke dag, maar niet elk uur. Blijf vrij.

Wantrouw de machtigen, maar niet altijd. Waardeer degenen die verantwoordelijkheid nemen. Erken engagement, ook als het struikelt.

Raas tegen onrecht, maar vier ook wat werkt. Liefde is de lader van elke strijd.

Sta dicht bij de wereld en dicht bij jezelf. Ken je deel van de aarde.

Heb geen lichaam, wees er een.

Prijs je lijf, ook als het strijdt. Als het verdwijnt, verdwijn jij ook.

Denk dagelijks minstens één keer aan de dood. Denk duizend keer aan het leven.

Wanhoop of hoop, ieder zijn meug. Wees toegewijd, op welke manier ook. Doe wat je kan, het is meer dan je denkt.

Oordeel niet te snel. Iedereen start vanwaar hij staat. Ga daar waar iemand al is. Zie wat hij ziet. Deel wat je weet. Wijs niet de weg.

Erken de taaiheid van onze tijd. Besef dat het veel erger kan. Besef dat het weer beter wordt.

Heb de moed eenzaam te zijn. Je bent niet alleen.

Adem de seizoenen. Drink de lucht. Slik de kleuren. Streel je verdriet tot het slaapt als een kind. **FM.**

→→ David Van Reybrouck is Denker der Nederlanden

Column

Hoe weten we of we iets weten?

Om zeker te weten, moet je bewijs hebben. Maar wanneer bewijst een bewijs, vraagt Thomas Velvis zich af.

door Thomas Velvis beeld Suzan Hijink

Op een ochtend in november 1327 komt monnik-detective William van Baskerville aan bij de abdij waar zich de rest van Umberto Eco's roman *De naam van de roos* (1980) zich zal afspelen. Onmiddellijk vestigt William zijn naam als interpretator van sporen, door het uiterlijk en de vindplaats te beschrijven van een weggelopen paard dat hij nog nooit heeft gezien. Het universum, zo legt hij zijn verbijsterde metgezel uit, 'sprekt niet alleen van de laatste dingen, maar ook van de nabije dingen, en daarin is het helder als glas'.

Wie goed oplet, kan van alles te weten komen. Maar hoe weten we of we iets weten? Plato (ca. 427-347 v.Chr.) suggereert in *Theaetetus* dat je daarvoor een overtuiging nodig hebt die niet alleen waar is, maar ook gerechtvaardigd. William weet waar het weggelopen paard is doordat hij

hoefsporen heeft gezien en paardenharen in de struiken. Je moet bewijzen hebben om iets te weten, gelukkige gissingen zijn geen kennis.

Stel dat je om half twee op de klok kijkt en afleest dat het half twee is. Op de klok kijken is een goede methode om achter het tijdstip te komen, dus je kunt wel stellen dat je weet hoe laat het is. Maar neem nu aan dat je naar een klok hebt gekeken die stilstaat op half twee. Je overtuiging is waar (het is half twee) en gerechtvaardigd (de klok wijst half twee aan), en toch ontbreekt er iets. Van iemand die op een stilstaande klok kijkt kun je niet zeggen dat hij de tijd weet.

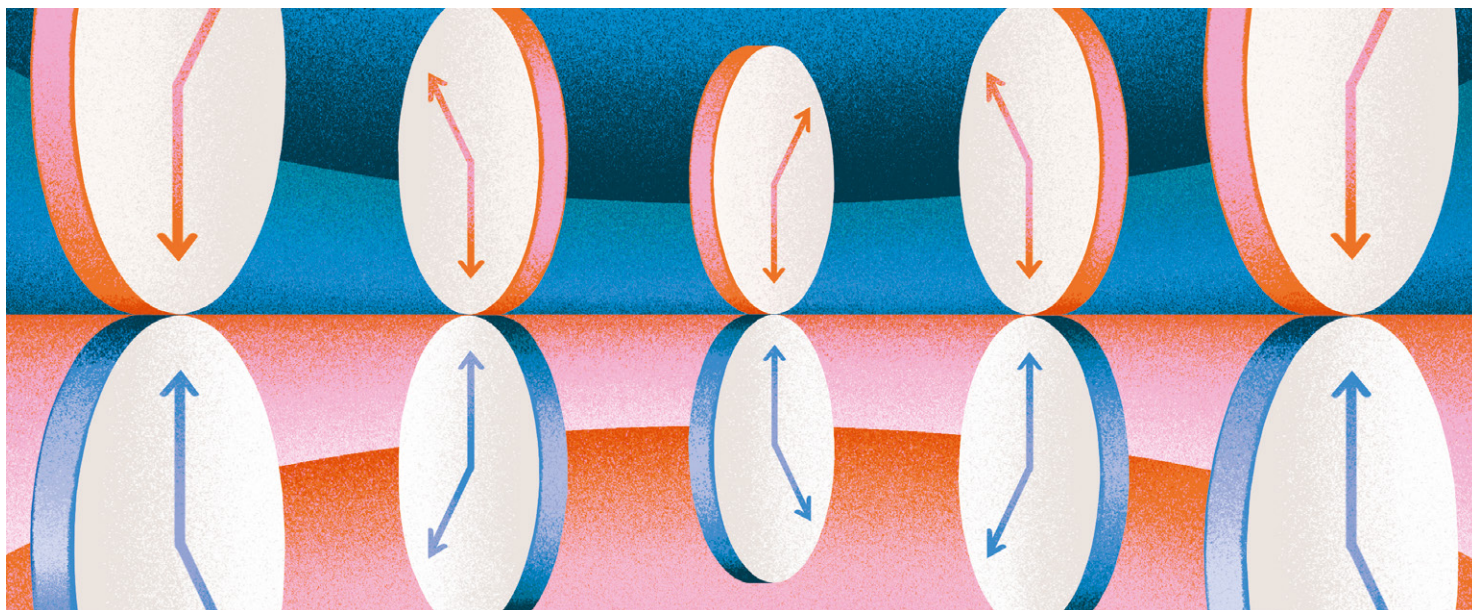
Wie eenmaal in de fuik is gezwommen van dit soort Gettiergevallen – vernoemd naar de Amerikaanse filosoof Edmund Gettier (1927-2021) – komt er niet zo- maar meer uit. Stel je voor, zo gaat een

gedachte-experiment van filosoof Roderick Chisholm (1916-1999), dat je een schaap in een veld ziet. In werkelijkheid is het een als schaap vermomde hond, maar verderop in het veld, verborgen achter een heuveltje, staat ook een echt schaap. *Weet* je dan dat er een schaap in het veld staat? Het lijkt eerder een toevalstreffer. Maar als hier al geen sprake is van kennis, wanneer weten we dan ooit zeker dat we iets weten?

Het universum is, anders dan William verkondigt, allesbehalve helder als glas. Daar komt hij zelf ook achter, als zijn reconstructie van de moord op zeven monniken op drijfzand blijkt te berusten. Het zijn slechts gelukkige vergissingen die hem bij de waarheid hebben gebracht. Maar misschien moeten we niet meer van weten verwachten. 'De orde die onze geest bedenkt, is als een net, of een ladder, die men construeert om ergens te komen,' zegt William in een anachronistische verwijzing naar Ludwig Wittgenstein (1889-1951). 'Maar daarna moet men de ladder wegwerpen, omdat men ontdekt dat ze, hoewel ze goede diensten had bewezen, van zin verstoken was.' **FM.**

Meer shortreads lezen? Ga naar filosofie.nl/vraagstukken/shortread

FM.

FM.

Denken en doen

We zien niet wat iemand denkt, totdat gedachten in de praktijk worden gebracht. Praktisch filosofen helpen je met de ideeën van grote denkers van denken naar doen. Filosofie met hoofd, hart en hand.

beeld Jeremy Meek

Interview

Een bestuurlijke functie is niet zomaar kil en afstandelijk, laat filosoof Henk den Uijl zien.

54-57

Filosofie op de sofa

Psychotherapeut Marte Kaan ziet filosofie terug in de behandelkamer: Jean-Paul Sartre.

58-59

Denklab

Jos Kessels filosofeert in de praktijk. Dit keer: moet je de waarheid verkiezen boven verbondenheid?

60

Vragenderwijs

Waarom zeggen we 'ik heb zo weinig tijd', vraagt Elke Wiss zich af. Is tijd dan iets wat je kunt bezitten?

61

Denkhouding

Welke houding denkt het best? Deze maand tipt Eva-Anne Le Coultre: neem de tijd.

61

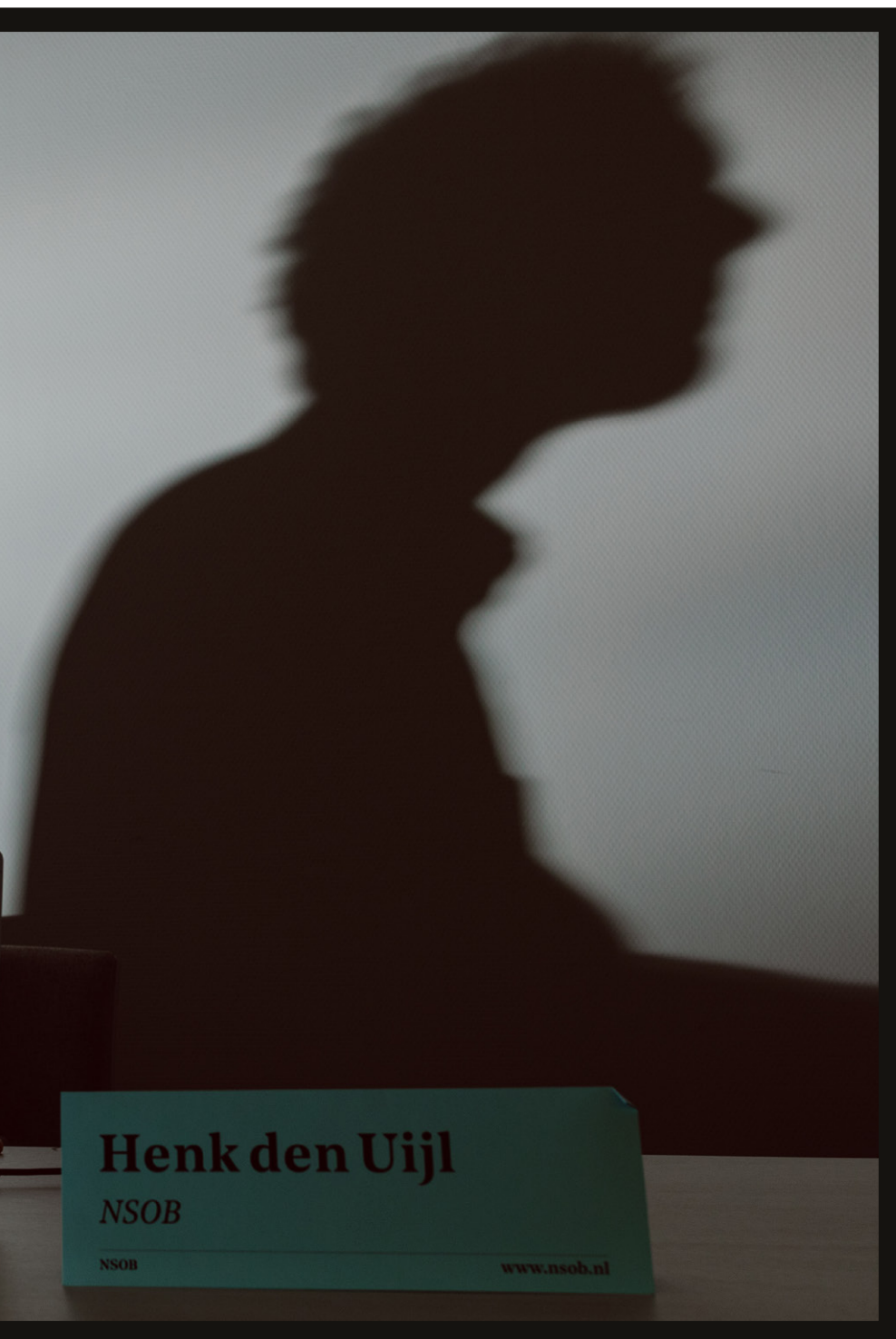

‘Hecht niet te veel aan je waarden’

Filosoof en bestuurskundige Henk den Uijl onderzocht praktische wijsheid in bestuur. We denken vaak dat een bestuurlijke functie vanzelf kil en afstandelijk maakt, ziet hij. Maar dat is een misverstand. ‘Op afstand kun je net zo betrokken zijn als van dichtbij.’

door Djuna Spreksel beeld Jeremy Meek

In een Bijbelse parabel wordt een man beroofd en gewond achtergelaten langs de kant van de weg. Een drietal figuren passeert hem: een priester, een leviet en een samaritaan. De eerste twee, die beiden een hooggeplaatste functie hebben, lopen met een boog om de man heen. De derde figuur, een samaritaan van eenvoudige komaf, ontfermt zich over de man en verzorgt zijn wonden. De parabel is een van de vele gelijkenissen van Jezus die in het

Henk den Uijl

←← (1987) is filosoof. Hij is co-decaan, docent en senior onderzoeker bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. In 2022 promoveerde hij in de filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam op het thema 'praktische wijsheid in bestuur en toezicht'. Ook bekleedt hij meerdere bestuursfuncties, waaronder als lid van de Raad van Toezicht van de JP van den Bent stichting (gehandicaptenzorg).

'In de filosofie bestaat de neiging om bestuur per definitie te zien als een pervertering,' vertelt Den Uijl, die inmiddels als senioronderzoeker werkzaam is bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. 'Zeker binnen de kritische theorie is het idee als volgt: zorg en onderwijs zijn alledaagse praktijken, die vervolgens worden ondergebracht in instituties. Maar die instituties corrumperen de zorg en het onderwijs, omdat ze gedreven worden door geld, macht en eer. Ricoeur stelt echter dat de motivatie om te willen besturen of iemand concreet te willen helpen in wezen niet van elkaar verschillen. De institutionele vraag naar zorg komt voort uit de individuele vraag naar zorg.'

Waarom is dat inzicht van belang?

'Het laat zien dat we besturen niet los kunnen zien van de concrete praktijk. Volgens Ricoeur begint alles bij de ervaring dat ik mij barmhartig en solidair kan tonen met iemand die in nood is. Tegelijkertijd zitten er grenzen aan mijn kunnen en zijn er manieren om die zorg beter te organiseren, zodat meer mensen geholpen kunnen worden. Maar het concrete zorgen én het besturen komen voort uit dezelfde bron. Zelfs als je als bestuurder nooit zelf voor iemand zorgt, kun je toch dezelfde morele betrokkenheid hebben bij degenen voor wie gezorgd wordt, als de persoon die daadwerkelijk zorgt.'

Het is dus niet noodzakelijk dat de priester en de levietaan de man voorbijlopen, omdat ze nu eenmaal ambtsmensen zijn. Als mensen die zorgen het alleenrecht afdwingen op morele betrokkenheid, dan is dat voor mij een moreel probleem. Zij weten vaak beter wat in alledaagse situaties goed is om te doen, maar ze hebben niet altijd zicht op morele overwegingen op de lange termijn.'

Nieuwe Testament staan; het zijn illustratieve verhalen die een boodschap overbrengen. Het maakt niet uit wat je maatschappelijke status is, zo wordt deze gelijkenis doorgaans begrepen, het gaat erom hoe je handelt.

Maar deze parabel gaat niet alleen op voor het individu, meent de Franse filosoof Paul Ricoeur (1913-2005). In de twintigste eeuw herinterpreteert hij de parabel, waarbij hij het handelen van het individu verbindt met de vraag naar rechtvaardige

instituties. De priester en de levietaan staan volgens Ricoeur symbool voor hun ambt. Beiden zijn dusdanig losgezongen van de realiteit en verblind geraakt door de instituties die zij vertegenwoordigen dat ze de man voorbijlopen. Deze interpretatie van Ricoeur speelt een rol in het proefschrift van filosoof en bestuurskundige Henk den Uijl (1987). Hierin onderzoekt hij praktische wijsheid in bestuur en toezicht, met name binnen zorgorganisaties.

U staat zelf met één been in de filosofie en met het andere been in het bestuur en toezicht. U bent naast onderzoeker ook lid van de Raad van Toezicht van een zorgorganisatie. Op welke manier verschilt de wijze waarop een bestuurder naar de wereld kijkt ten opzichte van een filosoof?

‘Bestuurders benaderen vraagstukken meestal vanuit het nutsperspectief. Ze moeten er iets aan hebben. Daarnaast kijken ze instrumenteel en houden ze van schema’s, overzichten en to-do-lijstjes. Dat heeft te maken met de permanente tijdsdruk die ze ervaren. De enige manier om hun werk te kunnen uitvoeren is door complexe kwesties te versimpelen. Mijn stelling is dat goede bestuurders doorhebben dat ze dat doen en minder goede bestuurders niet. Zij denken dat de vereenvoudiging de werkelijkheid is.

Een filosoof is niet gericht op kwesties versimpelen, maar juist op nieuwe vragen opwerpen en de complexiteit blootleggen. Zodra je denkt de werkelijkheid te kunnen grijpen, zal een filosoof die weer omdraaien. In die zin is de filosofie niet besluitvaardig – iets wat een bestuurder juist wel moet zijn.’

Wat is besturen eigenlijk?

‘Het leukste antwoord op die vraag vind ik het volgende: besturen is orde scheppen met de noodzaak om die orde telkens weer te verstoren. Dat zal ook altijd blijven gebeuren, want iets organiseren betekent dat er dingen misgaan en dat er verstoringen naar boven komen. Besturen gaat om de open vraag hoe we met elkaar de samenleving vormgeven. Het draait om kwesties zoals: wat is goede zorg, wat is goed onderwijs? Dat zijn geen technische vragen, maar zaken die moreel steeds opnieuw moeten worden doorgeakkerd. De meeste bestuurders beschouwen strijd en contingentie echter als iets negatiefs. Ze zien het als hun taak om met behulp van logisch redeneren te streven naar een noodzakelijk doel. Historicus Timothy Snyder noemt dat een “politiek van de onvermijdelijkheid”. In mijn onderzoek leg ik juist de nadruk op de waarde van verstoringen om je te heroriënteren.’

Wat is een voorbeeld van een verstoring?

‘In de zorg hebben veel verstoringen van de orde te maken met de zorgrelatie, de relatie tussen wie zorgt en wie zorg ontvangt. Als je orde creëert, zoals een bestuurder doet, wil je kunnen voorspellen wat er in de zorgpraktijk gebeurt. Maar vanwege het relationele karakter van de zorg is dat telkens anders. De Franse filosoof Gilles Deleuze, die zich bezighield met psychotherapie, stelt zelfs dat er geen enkele manier is waarop je met vooraf gegeven producten kunt nadenken over een goede behandeling. Maar als je een zorgorganisatie moet besturen, zit daar een spanning. Als bestuurder wil je kunnen voorspellen, maar de zorgrelatie ondermijnt die voorspelling. De vraag is in hoeverre je dat toelaat.’

Er wordt ook wel gezegd dat bijvoorbeeld overheidsbestuurders geen risico's meer durven te nemen uit angst voor fouten.

‘De angst in de bestuurskamers kan inderdaad groot zijn. Dat heeft te maken met zichtbaarheid en controle, maar ook met iets wat de Franse historicus en filosoof Marcel Gauchet naar voren brengt: het verdwijnen van de erkenning van een gemeenschappelijk belang. Als bestuurder hoop je dat de besluiten die je neemt een gemeenschappelijke voedingsbodem hebben in de gemeenschap waarover ze worden genomen. Dat betekent dat de gemeenschap een belang erkent dat groter is dan het individuele belang. Volgens Gauchet is dat in de moderne, seculiere samenleving niet langer het geval. Burgers willen dat de overheid dingen voor hen regelt, maar ze

‘Besturen betekent: orde scheppen in de wetenschap dat die telkens weer verstoord wordt’

willen zich niet langer een algemene verantwoordelijkheid inbeelden. De beslissingen van een ambtsdrager vinden geen weerklank meer, dus moet hij zich maar zien te redden. Tegelijkertijd kunnen ambtenaren hun werk doen in relatieve anonimiteit; ze worden eigenlijk nooit persoonlijk afgerekend op falend overheidsbeleid. De laatste tijd doe ik onderzoek naar bestuur en de werking van emoties zoals angst, deels gebaseerd op het werk van filosoof Martha Nussbaum. Angst

wordt constant weggerationaliseerd, maar het is juist belangrijk om deze in de ogen te kijken en je af te vragen: waar ben ik nu eigenlijk bang voor?’

In de afgelopen twintig jaar zag u een verschuiving in de cultuur van het bestuur: van een rationalistische en bedrijfsmatige oriëntatie naar een waardegedreven praktijk. Kunt u dat uitleggen?

‘Eind vorige eeuw is de organisatiestructuur van veel maatschappelijke organisaties herzien en gevormd naar het voorbeeld van het bedrijfsleven. Er kwam een bestuur met eindverantwoordelijkheid en een Raad van Toezicht die op afstand formele taken uitvoerde. Er werden mensen aangetrokken met een bepaalde expertise, zoals boekhouding of vastgoed. De vraag was vooral hoe organisaties efficiënt konden functioneren. Vervolgens kwamen er schandalen naar boven, bijvoorbeeld rondom de scholengroep Amarantis, waar sprake was van wanbeheer, gebrekkig toezicht en financiële problemen. Daarna kwam er een kentering in het denken. Organisaties gingen zich bezighouden met de vraag waartoe ze bestonden. Daarnaast werd er anders naar het besturen zelf gekeken. Dat moest niet langer een technische aangelegenheid zijn, maar een waardegedreven professie. In de zorg kwamen universele waarden zoals transparantie, inclusie en eigen regie centraal te staan.’

Dat lijkt me op zich een goede zaak. Maar u bent er kritisch op.

‘Abstracte waarden kunnen ook een nieuwe manier zijn om legitimatie en controle af te dwingen. De formulering van waarden dient vaak om alle neuzen dezelfde kant op te krijgen. Maar de vraag is of je dat binnen een pluriforme organisatie wel moet willen. Is het niet juist waardevol als de neuzen verschillende kanten op staan? Bovendien kunnen vooraf geformuleerde waarden het zicht belemmeren op wat in een concrete situatie goed is om te doen. In de wereld van de alledaagse zorgpraktijk is de morele thermometer meestal niet zo hoog. Er is sprake van een moerassige werkelijkheid waarin je er gewoon maar het beste van maakt.

Neem een waarde zoals eigen regie. Daaronder gaat een andere belangrijke waarde schuil: autonomie. Maar zo’n waarde is

ambigu – zeker binnen een zorgorganisatie. Want hoewel we als mensen allemaal afhankelijk zijn, is dat binnen een zorgorganisatie al helemaal het geval. Het ideaal van eigen regie is erop gericht dat mensen het zelf kunnen redden, maar de zorg bestaat juist omdat mensen het niet zelf redden. De zorgpraktijk zou moeten gaan om het bijstaan in het feit dat die eigen regie niet lukt, in plaats van dat de eigen regie een onhaalbaar ideaal wordt. En er vervolgens ook nog eens een morele veroordeling volgt, omdat mensen niet “zelfredzaam” of “veerkrachtig” zijn.’

Kunnen bestuurders dan wel iets zeggen over wat goed is om te doen?

‘Paul Ricoeur maakt een nuttige driedeling tussen algemene, ethische idealen, noodzakelijke normen en praktische wijsheid. Die algemene idealen zijn gericht op Aristoteles’ concept van *eudaimonia* – wat zoveel betekent als een compleet, vervuld menselijk leven. Die abstracte waarden moeten zich vertalen naar noodzakelijke normen voor ons handelen. Maar vervolgens is het ook van belang om in concrete situaties te onderzoeken wat nodig is. Daar heb je praktische wijsheid, ofwel *phronèsis*, voor nodig. Dat is een van Aristoteles’ hoofddeugden en betekent het vermogen om te bepalen en te doen wat goed is.

Deze drie domeinen moeten volgens Ricoeur steeds met elkaar in dialoog zijn. Je kunt als bestuurder pas moreel betrokken zijn als je heen en weer beweegt tussen het algemene en het concrete. Wat zich voordoet in praktische situaties kan een verstoring vormen voor idealen, die vervolgens herzien moeten worden. Of je ziet juist dat je waarden nog steeds aansluiten bij de realiteit.’

Wat is dan de bron van die praktische wijsheid?

‘Die bron ligt grotendeels in de praktijk besloten. De mensen voor wie in die praktijk iets op het spel staat kunnen meestal goed beoordelen wat goed is om te doen. Het is dus van belang dat zo’n bron niet van buitenaf komt, zoals het geval is bij abstracte waarden. Om het goede te kunnen doen, is een ontvankelijkheid nodig voor wat zich aandient. Zoals de filosoof Emmanuel Levinas het zei: in de ontmoeting met de ander wordt mijn vastigheid onder kritiek gesteld. De kans dat je het goede doet, ook als organisatie, wordt groter naarmate je niet te veel vastzit aan je waarden.’ **FM.**

Psychotherapeut Marte Kaan ziet de inzichten van de grote denkers geregeld in het klein terug in de behandelkamer. Dit keer:

Jean-Paul Sartre.

door Marte Kaan

Therapie is vaak ook een soort relatietherapie. Het ingewikkelde en tegelijk ook interessante van een individuele therapie is dat ik een portret krijg van de ander, de partner die er niet is, geschilderd door de partner die ik wel zie, de patiënt. Ik beschouw dat portret als een te ontcijferen zelfportret.

Een patiënt, een gepensioneerde leraar natuurkunde, is ruim veertig jaar samen met een vrouw over wie hij niets dan slechts kan vertellen. Hij schildert haar af als een dominante kenau, bitter en onsympathiek. Als ik hem vraag waarom hij bij haar blijft, antwoordt hij dat hij zich verantwoordelijk voelde voor haar en de kinderen, en dat hij nu te oud is om te gaan. De man zelf is een toonbeeld van zachtaardigheid, hij is scherp, geestig en heeft zelfspot. Het lijkt wel of in zijn zelfportret, het beeld van zijn vrouw, alle negativiteit zit: de agressie, het egoïsme, en ook de eenzaamheid en het verdriet.

Jean-Paul Sartre schreef over de romantische liefde: 'Ik wil door de ander bemind worden, niet als object, maar als vrijheid. Tegelijkertijd wil ik deze vrijheid vastleggen en tot de mijne maken, maar daarmee vernietig ik juist de vrijheid die de liefde waardevol maakt.' Sartre concludeert dat liefde inherent conflicterend is: de minnaar wil vrij bemind worden, maar wil tegelijkertijd de geliefde controleren en onmisbaar zijn.

Er zijn talloze manieren om met deze controledwang bij jezelf en bij de ander om te gaan, die volgens Sartre grofweg zijn in te delen in dominantie of onderwerping. De leraar natuurkunde koos voor het laatste: hij leverde zijn vrijheid in om niet te hoeven omgaan met de spanning die het opkomen voor zijn vrijheid met zich mee zou brengen.

In het boek *Beladen huis* ontrafelt socioloog Christien Brinkgreve het huwelijk met haar overleden man A, die haar gaandeweg steeds meer leek te misgunnen. Het is een zelfonderzoek, een onderzoek naar de relatie, benadrukt ze

in interviews. Brinkgreve beschrijft een belangrijk gesprek met A. 'Ik zei dat ik niet goed begreep waarom hij zich in de loop van de tijd van me had afgewend om precies de dingen die hem eerst zo bevielen. Hij beaamde het meteen. Hij had verwacht, zei hij, dat ik me na mijn proefschrift aan hem zou wijden. Hij zei ook: je bent je vrouw kwijt als er kinderen komen. En: je werd altijd omringd door interessante mannen.'

Ze vroeg waarom hij dat toen niet gezegd had, dan hadden ze dit nooit moeten doen. Waarop A had geantwoord: 'Ik ben toch niet gek? Dan was je vertrokken.' De implicatie lijkt hier te zijn: als hij eerlijk was geweest over zijn objectivering van haar – de zorgende, dienende, zichzelf opofferende vrouw – dan had ze hem (kunnen) verlaten.

Volgens Sartre houdt onderwerping in dat iemand uit vrije wil een object voor de ander wordt. Diegene vindt een soort verwrongen troost in het gedefinieerd worden door de ander omdat het bevrijdt van de angst voor zelfdefinitie en keuze. Je kunt echter nooit echt aan je vrijheid ontsnappen. En door een object voor de ander te worden, ondermijnt je de mogelijkheid van oprechte liefde, die afhankelijk is van een relatie tussen twee vrije wezens.

De Deense schrijfster Tove Ditlevsen zegt het zo: *Twee mannen op deze wereld/loop ik steeds tegen het lijf./De ene bemint ik,/de ander bemint mij.*

Mogelijk probeerde A door het verzwijgen van zijn gedachten twee mannen te zijn. Probeerde hij haar en zichzelf, tevergeefs, te beschermen tegen zijn verlangens omdat hij wist hoe onheus ze waren, in elk geval voor haar: hij voelde immers aan dat ze zou zijn vertrokken. Dat kun je zien als een vorm van bedrog, of als liefde. **FM.**

De gevalsbeschrijvingen uit deze rubriek zijn nooit herleidbaar tot een bestaande patiënt of oud-patiënt.

Filosofie op

**'Ik wil door de ander
bemind worden, niet
als object, maar als
vrijheid'**

de sofa

♣♣ Marte Kaan (1977) is schrijver en psychotherapeut. Ze schreef *Lang leve de liefde* (2010), *Wij houden alleen van onszelf* (2016), *Onderbuik* (2017) en *Moeder Natuur* (2021). Haar fictiedebuut *Saboteur* (2014) werd genomineerd voor de J.M.A. Biesheuvelprijs en de ANV Debutantenprijs.

foto Merlijn Doornik illustratie Mikko Kuiper

Waarheid of verbinding

Jos Kessels filosofeert in de praktijk. Dit keer: wanneer moet je de waarheid zeggen?

door Jos Kessels

Buurvrouw op de thee. Even bijkletsen. Hoe gaat het met deze en gene, wie gaat er verhuizen, was buurvrouw niet een tijdlang bij haar zus, waarvoor lag die ook alweer in het ziekenhuis, enzovoort. Buurvrouw is een schat, en tevens een enorme kletskaus. Na het tweede kopje vertelt ze dat ze een aanvaring heeft gehad met een vriend. Hij had een seksueel getinte opmerking gemaakt die totaal niet kon. Ze had hem dat op hoge toon duidelijk gemaakt. Nu is hun vriendschap bekoeld. Ze kijkt me vragend aan, op zoek naar bevestiging van haar verontwaardiging. Ik probeer zo neutraal mogelijk te kijken. Mijn eerste gedachte was: moet je daar nu zo boos over worden? Mijn tweede gedachte: het heeft geen zin om daar op dit moment dieper op in te gaan. Ze staat op het punt te vertrekken. Later misschien.

In vrijwel alle opvattingen over wat een filosofisch leven behelst, van Socrates tot Žižek, speelt streven naar waarheid een centrale rol. Neem de hedendaagse filosoof Alain Badiou. Hij beweert dat waarheidsprocessen de kern zijn van de filosofie. Deze processen zijn gebeurtenissen waarin zich een waarheid onthult, niet als feit, maar als appèl om de situatie te doorbreken en een nieuwe manier van kijken te introduceren. Badiou roept op tot trouw aan wat zich in de situatie als waarheid aandient, ook als dat risico's of offers met zich meebrengt. Wat betekent dat voor dit geval? Moest ik mijn twijfels met mijn buurvrouw omwille van de waarheid delen of niet?

Een week eerder stond een verslag in de krant van de Thorbeckelezing door Ahmed Aboutaleb, oud-burgemeester van Rotterdam. Hij pleitte voor meer respect, zachtheid en humor in de taal van politici. Want woorden kunnen verbinden, maar ook splijten. Zijn coreferent was Eerste Kamerlid Annabel Nanninga, die juist pleitte voor de vrijheid om elke waarheid te benoemen in de politiek. 'Een van de eerste dingen die sneuvelt bij zachtheid

Wat heb je aan een waarheid die alleen voor jou geldt?

beeld Marcel Bakker

is waarheid,' beweerde ze. 'Hoe graag we het ook zouden willen met ons allen: de wereld is niet zacht en beschaafd.' Ze ontwaarde een probleem met 'die zogenaamde zachtheid en wellevendheid'. Namelijk 'een politiek fundament genaamd de waarheid'.

Maar wat heb je aan een waarheid zonder verbinding, een waarheid die alleen voor jou geldt? En hoe zou zo'n waarheid een politiek fundament kunnen zijn? Politiek betekent letterlijk samen een 'polis' vormen, een gemeenschap. Stel je eens een relatie voor die is gebaseerd op het uitgangspunt van Aboutaleb. En stel je daarna een relatie voor die is gebaseerd op het uitgangspunt van Nanninga. Je ziet gelijk het verschil: de eerste heeft kans op duurzaamheid, de tweede niet.

Ethiek betekent oorspronkelijk 'de plek waar je samen thuis bent.' Moet je op basis daarvan Nanninga's standpunt niet onethisch noemen? **FM.**

◀◀ Jos Kessels is filosoof. Al meer dan dertig jaar past hij filosofie toe in de praktijk van bestuurders en leidinggevend.

Neem de tijd

Denken kan op veel manieren. Filosofiedocent Eva-Anne Le Coultre vraagt zich af welke houding echt iets oplevert. Dit keer: neem de tijd.

door Eva-Anne Le Coultre

Denken kost tijd. Dat klinkt zo vanzelfsprekend dat het vaak vergeten wordt. De gemiddelde denktijd die leerlingen krijgen nadat een docent een vraag stelt in de klas, is een paar seconden. Dat is misschien net genoeg om 'Maastricht' te roepen als er naar de hoofdstad van Limburg wordt gevraagd, maar niet genoeg om na te denken over de vraag of lichaam en geest twee verschillende dingen zijn.

Als je wil dat leerlingen meer doen dan rijtjes stampen en opdreunen, moet je ze dus tijd geven om te denken. Ze moeten uit de routine-modus komen waarin we het grootste deel van de dag zitten. Die modus is heel handig als je op de fiets zit of een ei bakt, maar niet als je over filosofische vragen wil nadenken. Daarvoor moet de automatische piloot uitgeschakeld worden, de versnelling een tandje lager. Dat is niet iets dat de meeste mensen uit zichzelf geneigd zijn om te doen. Meestal is er een probleem voor nodig. Als het om een filosofisch probleem gaat, is het nodig om geen genoegen te nemen met het eerste wat in je opkomt. Geen appeltje-eitje dus, eerder een stoofgerecht dat langzaam gaart. **FM.**

Eva-Anne Le Coultre is vakdidacticus aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Vragenderwijs

'Ik heb zo weinig tijd'

In een relatie zijn er van die zinnestjes die steeds opduiken, een soort leidmotief van een persoon. Voor mijn man is dat: 'Ik heb zo weinig tijd.' Als ik voor elke keer dat hij dit zegt een euro kreeg, zijn de vliegtickets snel geboekt.

Wat hij er letterlijk mee zegt, komt me altijd vreemd voor: is tijd dan iets dat je kunt bezitten? En waar je dus een tekort aan kunt hebben? Sinds ik erop ben gaan letten valt me op hoe vaak we spreken over 'gestolen tijd' of 'extra tijd'.

Is deze uitspraak misschien een uitdrukking van een gebrek aan overzicht, van innerlijke drukte? Waarom zeggen we dat dan niet gewoon? Nu lijkt deze uitspraak een manier om geen verantwoordelijkheid te hoeven nemen voor je tijdmanagement.

Misschien is 'Ik heb geen tijd' wel de sociaal geaccepteerde leugen van onze tijd. Een excuus dat niemand in twijfel trekt, omdat we allemaal doen alsof tijd iets is waar de een meer van heeft dan de ander. Is dit zinnetje een statussymbool geworden? Ik ben druk, dus ik besta?

Ik gebruik het zinnetje zelf niet meer. Ik weiger door het leven te gaan met gekozen haast. Ik ervaar wel tijdsdruk, heus, maar ik hoef dat niet nog erger te maken door te

roepen hoe weinig tijd ik heb. Soms kom ik in de verleiding, als iemand 'koffie wil drinken om te kijken of we wat voor elkaar kunnen betekenen'. Dan grijp ik bijna naar 'Heb ik geen tijd voor', maar ik weet meteen dat ik dan lieg. Natuurlijk heb ik daar tijd voor, als ik zou willen. Ik wil dat niet. Dus zeg ik: 'Ik kies ervoor om mijn tijd nu aan andere dingen te besteden'.

Niet makkelijk, wel eerlijker. **FM.**

↕ Elke Wiss is praktisch filosoof en stelt hier elke maand vragen bij stellige uitspraken

beeld Merlijn Doornik

Column

7 tips om beter te luisteren

Luisteren wordt vaak aangedragen als oplossing voor allerlei maatschappelijke problemen. Als we maar goed naar elkaar zouden luisteren, zouden we meer begrip voor elkaar opbrengen en beter kunnen samenleven. Luisteren kan inderdaad polarisatie tegengaan, zegt filosoof Miriam Rasch. 'Maar wat we over het hoofd zien is dat goed luisteren ook gaat om iets nieuws leren, dingen te horen krijgen die je nog niet kende.' Ze geeft zeven luistertips.

tip 1 Luister naar je eigen luisteren

'De eerste stap is om je aandacht te richten op je eigen luisteren. Ga eens zitten en probeer goed te luisteren naar je omgeving, naar de vogels, de muziek of de stadsgeluiden. Let op wanneer je aandacht verslapt en probeer die dan terug te brengen. Wat hoor je nu? En wat hoor je nu? En nu? Je gaat opeens dingen horen die normaal gesproken aan je voorbijgaan, omdat we nu eenmaal niet de hele dag alle geluiden kunnen binnenlaten.'

tip 2 Neem de tijd

'Geluid ontvouwt zich in de tijd, anders dan bijvoorbeeld een schilderij dat je in één oogopslag kunt zien. Voor goed luisteren moet je dus de tijd nemen. Er zijn mensen die hun podcasts op dubbele snelheid luisteren. Dan ben je informatie aan het ophalen, maar niet echt aan het luisteren. Oefen met de tijd nemen door eens een kwartier lang naar iemand te luisteren zonder terug te praten. Kijk wat er zich ontvouwt, terwijl je ondertussen weet: over een kwartier kan ik terug naar mijn eigen leven.'

tip 3 Houd je mond

'Een beetje flauw misschien, maar het werkt wel zo: als je wil luisteren naar anderen, moet je zelf je mond houden. Dat kan heel moeilijk zijn, ook omdat we gewend zijn tijdens een gesprek "hmm-hmm" of "ja, ja" te zeggen, of te lachen. Doe dat allemaal niet, maar wees stil.'

tip 4 Schort vooroordelen niet op

'In de literatuur over luisteren zegt bijna iedereen: je moet je veronderstellingen opschorten en als een onbeschreven blad luisteren. Maar volgens mij kan dat niet. Je neemt altijd jezelf mee, je perspectief, je gesitueerdheid, je gevoelens. Je kunt daarom beter je vooroordelen onder ogen zien. Als ik het echt met iemand oneens ben, lukt het me meestal niet om onbewogen te luisteren. Maar ik leer wel veel van wat er binnen in mij gebeurt, van mijn emoties en lichamelijke reacties. Je kunt heel lichamelijk reageren op iemand die er anders in staat dan jij. Soms is dat een reden om weg te lopen of van onderwerp te veranderen. Maar als je die reacties ondergaat, leer je je eigen luisterperspectief kennen.'

tip 5 Zie een misverstand als een uitnodiging

'Een misverstand is vaak de moeite waard om verder in te duiken. We zijn geneigd het direct op te willen lossen, maar beschouw het eens als uitnodiging tot verder gesprek. Wat bedoel jij dan precies met dit woord? Heb je daar een voorbeeld van? Juist bij misverstanden is er iets nieuws te leren. Je ontdekt namelijk: hoe ik hierover nadenk is helemaal niet voor iedereen vanzelfsprekend.'

tip 6 Zet je koptelefoon af

'We houden er tegenwoordig van om ons met noise-cancelling-koptelefoons helemaal op het gehoor te richten, maar daarmee sluiten we veel verbindingen met de buitenwereld af. Goed luisteren betekent ergens volledig aanwezig zijn en al je zintuigen tegelijkertijd gebruiken. Dat kan alleen zonder koptelefoon.'

tip 7 Pas op voor goede bedoelingen (en voor slechte)

'Als ik naar jou luister omdat ik begrip en empathie voor je wil opbrengen, ga ik zoeken naar iets waar ik het mee eens ben of wat me aanstaat. Maar dan ben ik dingen aan het invullen, en dus niet meer aan het luisteren. Goed luisteren betekent doelloosheid omarmen: luisteren zonder nut en zonder bedoelingen – of die bedoelingen nu goed of slecht zijn. Je kunt dan verrast worden doordat je iemand met een andere mening beter gaat begrijpen, maar je kunt ook ontdekken dat je het nóg meer oneens bent dan je al dacht.' **FM.**

Wie is de tipgever?

Miriam Rasch is filosoof en essayist. Ze vond zichzelf geen al te beste luisteraar en ging op onderzoek uit naar wat goed luisteren eigenlijk is. Daarover schreef ze het boek *Luisteroefeningen. Over aandacht en ontvankelijkheid* (2024). 'Goed luisteren kun je leren,' zegt ze. 'Je hebt er geen hulpmiddelen bij nodig en we zijn er sowieso al de hele dag mee bezig. Het is een activiteit die open en toegankelijk is, en dus goed te oefenen valt.'

Wie goed leert luisteren, heeft daar voordeel bij. Rasch: 'We worden constant gebombardeerd met prikkels. Moderne technologie heeft dat effect versterkt: we kunnen naar dingen luisteren die eerder niet te horen waren, zoals sommige geluiden van dieren of verhalen van mensen ver weg. Maar de hoeveelheid ruis is daardoor ook toegenomen, zodat we onze aandacht beter moeten leren verdelen. Goed luisteren helpt daarbij. Maar luisteren moet je uiteindelijk niet doen omwille van de voordelen - echt luisteren doe je juist zonder vooropgezet doel of nut.'

←← **Luisteroefeningen.**
Over aandacht en
ontvankelijkheid
Miriam Rasch
De Bezige Bij
224 blz. · € 22,99

Kan materie denken?

Is taal gemaakt van materie?

Welk spul verbindt geest met materie?

Kun je materie vernietigen?

Is er altijd evenveel materie?

Bestaat een gat uit materie?

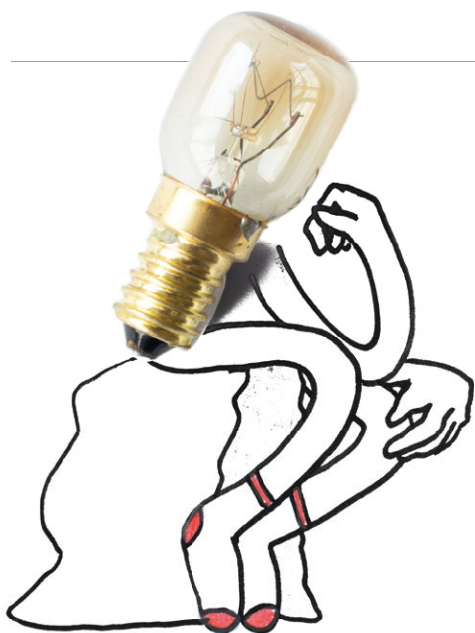
Is materie altijd in verandering?

Kan materie uit niets ontstaan?

Als er materie is, is niet alles dan één?

Filosofie is makkelijker als je denkt

Wat is materie?

Om te filosoferen heb je niets anders nodig dan je hoofd. In *Filosofie is makkelijker als je denkt* kun je dit oefenen aan de hand van één thema. Dit keer: wat is materie? ▶

Inleiding

Een kleine inleiding in de filosofie van materie.

64

→

Gedachte-experiment

Wat als water niet uit water bestaat?

65

→

Close reading

Filosofie is ook makkelijker als je leest. Neem hier de tijd voor een paar regels van De Lamettrie over materialisme.

66

→

Paradox

Waarom je de evenaar niet ziet als je er bent.

67

→

Lexicon

Welke filosofische begrippen kom je tegen als je denkt over materie? En wat betekenen ze?

68

→

Wat is materie?

Filosofie is makkelijker als je denkt. Maar van welk spul zijn je gedachten? Een korte inleiding in de filosofie van materie.

FM.

Bestaat het denken ook uit spul?

wat geen specifieke vorm heeft, maar wat 'vatbaar is om een vorm te ontvangen'. Alles wat bestaat, bestaat uit een combinatie van vorm en materie: vorm maakt iets tot wat het is, maar materie is de drager van die mogelijkheid.

In tegenstelling tot Aristoteles geloofde de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) niet dat de hele werkelijkheid uit materie bestaat. Er bestaan twee substanties, stelde hij: *res extensa* en *res cogitans*. *Res extensa*, ofwel materie, 'is pure uitgebreidheid in lengte, breedte en diepte'. De geest, *res cogitans*, bestaat daar onafhankelijk van. Maar dan rest de vraag: hoe kan ons lichaam, als dat niets anders is dan uitgebreidheid in de ruimte, nu onze geest beïnvloeden, als die niet eens in de ruimte bestaat?

Baruch Spinoza (1632-1677) loste dit raadsel op door te stellen dat materie niet gescheiden is van de geest, maar een expressie is van dezelfde werkelijkheid. In de *Ethica* schrijft hij: 'Geest en lichaam zijn één en hetzelfde ding, maar onder verschillende attributen gezien.'

Het raadsel van hoe het ongrijpbare denken dan toch uit stof kan voortkomen, leidde er zelfs toe dat sommige filosofen geloven dat materie überhaupt niet bestaat. Volgens Arthur Schopenhauer (1788-1860) is de materiële wereld slechts een voorstelling van het bewustzijn. Maar dan komen we weer bij het omgekeerde raadsel uit: hoe kan het denken nu zonder materie bestaan? **FM.**

'Materie is pure uitgebreidheid'

De vraag van welk spul de werkelijkheid is gemaakt geeft al eeuwenlang stof tot nadenken.

Deze tekst is vanaf papier of van een beeldscherm te lezen. Maar waar is het papier dan van gemaakt? Ja, van een boom, en die boom dan? Hoewel je alles wat van stof is eindeloos kan onderzoeken en manipuleren, blijven er vragen onbeantwoord. Is papier nog steeds materie als het is verbrand? Is materie alleen materieel als je het kunt aanraken? Bestaat er één oerstof waartoe de hele werkelijkheid, en dus ook

dit papier, te herleiden is? En bestaat ons denken uiteindelijk ook uit materie?

Waaruit bestaat de werkelijkheid? Ongeveer 2500 jaar geleden zochten de presocratici al naar een antwoord op deze vraag. Met uiteenlopende resultaten: vuur, water, lucht, ondeelbare deeltjes. Het valt niet mee om in de vergankelijke en veranderlijke werkelijkheid één onderliggende substantie te ontdekken.

Aristoteles (384-322 v.Chr.) beschouwde materie dan ook als de potentie van waaruit alle dingen ontstaan. Materie is datgene

Tweelingaarde

Het is geen hogere wiskunde om vast te stellen welke vloeistof uit de kraan komt of met bakken uit de lucht valt. Door wat we geleerd hebben en onze eerdere ervaringen herkennen we de transparante en geurloze substantie direct als water. Maar is onze ervaring wel voldoende om het goedje met zekerheid 'water' te kunnen noemen? De Amerikaanse filosoof Hilary Putnam

(1926-2016) bedacht in de jaren zeventig een gedachte-experiment om te laten zien dat de betekenis van woorden niet alleen afhangt van hoe wij de wereld ervaren, maar ook van hoe die wereld in elkaar zit.

Stel je voor: ergens in het universum bestaat een planeet die identiek is aan de aarde. Op deze zogenoemde 'Tweelingaarde' is alles hetzelfde: alle dieren, bomen en gebouwen zijn exact gekopieerd. Jouw

dubbelganger loopt daar zelfs rond en leeft precies zoals jij. Maar er is één verschil. De bewoners van Tweelingaarde noemen een doorzichtige, geurloze vloeistof die uit de kraan komt ook 'water', maar bij hen heeft die vloeistof niet de chemische samenstelling H_2O . Hun water bestaat uit XYZ, maar oogt, smaakt, ruikt, voelt en beweegt precies hetzelfde. Kan je dan zeggen dat jij en je dubbelganger allebei hetzelfde bedoelen met het woord 'water'?

Putnam wil laten zien dat betekenis niet alleen afhangt van wat wij denken te bedoelen, maar ook van de materiële werkelijkheid. Jij en je dubbelganger gebruiken een identiek woord en hebben dezelfde ervaringen, maar verwijzen zonder het te weten naar verschillende stoffen. Wanneer jij 'water' zegt, betekent dat iets anders dan wanneer iemand op Tweelingaarde dat doet. Woorden zijn geen labels die we vrij op dingen kunnen plakken, zegt Putnam: betekenis is niet alleen mentaal, maar ook materieel.

Hebben het over hetzelfde als we het hetzelfde bedoelen?

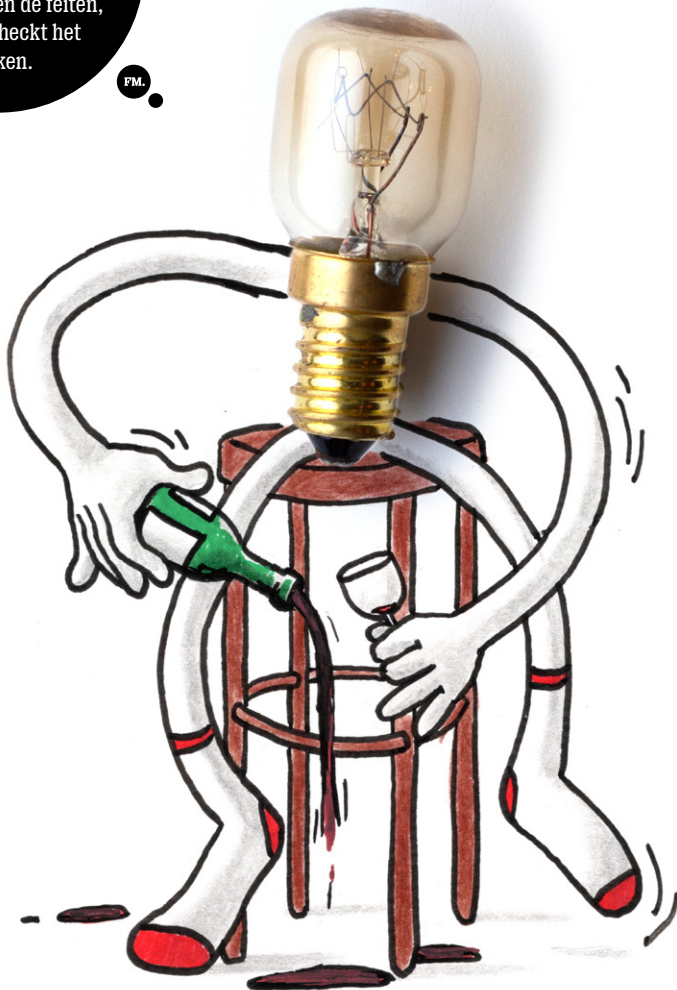
Echt?!

Volgens de Amerikaanse filosoof Paul Boghossian (1957) leidt Putnams experiment tot een vreemde conclusie. Als de betekenis van woorden deels bepaald wordt door de materiële werkelijkheid, weet je het grootste deel van de tijd helemaal niet wat je zegt. Er zijn immers veel aspecten van de werkelijkheid die de wetenschap nog niet ontrafeld heeft – nog los van het feit dat je als individu natuurlijk niet alle wetenschappelijke kennis paraat hebt. Als Putnam gelijk heeft, spreken we vloeiend een taal waarvan de betekenis grotendeels buiten ons bereik ligt. Maar maakt dat eigenlijk uit, als we elkaar toch begrijpen? **FM.**

Wat is een gedachte-experiment?

Wetenschap checkt met experimenten de feiten, filosofie checkt het denken.

FM.

De Lamettrie over materialisme

Wanneer ❶ feitelijk datgene wat denkt in mijn hersenen ❷ geen deel van dat orgaan zelf en daarmee van heel het lichaam is, waarom verhit zich dan mijn bloed en slaat de koorts ❸ van mijn geest over op mijn aderen, terwijl ik rustig in bed lig en een plan voor iets opstel of een abstracte gedachtengang uitwerk? Stel deze vraag aan mannen met fantasie, aan grote dichters, aan hen die in vervoering raken over een gelukkig uitgedrukt gevoel, mannen van smaak die in vuur en vlam kunnen geraken voor de bekoorlijkheden der Natuur, de waarheid of de deugd! Door hun enthousiasme, uit hetgeen zij over hun ervaringen vertellen (...) zult u inzicht verkrijgen in de materiële eenheid van de mens. ❹ Want wanneer het die pijnlijke spanning van de zenuwen is die koorts veroorzaakt, waardoor de geest in verwarring raakt en willoos wordt, en wanneer anderzijds een overspannen geest het lichaam in rep en roer brengt en dat verterende vuur ontsteekt, dat Bayle ❺ ver voor zijn tijd heeft weggerukt, wanneer een bepaalde tinteling me iets doet willen, me iets vurig doet verlangen waarom ik mij een ogenblik tevoren niet in het minst bekommerde, wanneer ten slotte op hun beurt bepaalde indrukken in de hersenen hetzelfde knagende gevoel en dezelfde begeerten doen ontwaken – waarom dan zouden we twee dingen noemen wat kennelijk één is? (...) Zoals de wil ❻ zijn krachten door middel van de zenuwen doet gelden, kan hij ook door diezelfde zenuwen geblokkeerd worden. Al wil hij nog zo hard en al zijn begeerten nog zo fel, zal dat een uitgeputte minnaar zijn krachten kunnen teruggeven? Helaas!

Bewerkt fragment uit: Julien Offray de Lamettrie, *De mens een machine*, vert. Hans Bakx, Boom, 1978.

❶ Dit fragment komt uit *De mens een machine* van de Franse filosoof en arts Julien Offray de Lamettrie (1709-1751). In dat boekje verdedigt De Lamettrie zijn materialisme. Er bestaat volgens hem geen ziel of geest, er is enkel materie. De mens is voor De Lamettrie net zoals alle andere levende wezens een bijzonder ingenieuze machine.

❷ De Lamettrie verwijst hier naar het – door hem fel bekritiseerde – idee dat ons denkvermogen geestelijk is en dus losstaat van onze hersenen en de rest van ons lichaam. Zo'n dualistische theorie werd bijvoorbeeld verdedigd door René Descartes (1596-1650), die de mens opdeelde in een onstoffelijk 'denkend ding' en een stoffelijk lichaam.

❸ In 1744 had De Lamettrie een hevige koortsaanval die hem tot het inzicht bracht dat lichaam en geest eigenlijk een eenheid vormen. Als je ernstig ziek bent, raakt immers ook je denkvermogen verlamd en zijn je gevoelens en verlangens niet zoals normaal. En, zoals De Lamettrie hier schrijft, het werkt eveneens omgekeerd: onze hartslag gaat omhoog als we bevlogen raken over een idee.

❹ De Lamettries stelling is dat de mens niet bestaat uit een stoffelijk lichaam en een onstoffelijke geest, maar één geheel vormt. Daarbij is de materie de basis: het 'geestelijke', zoals ons denkvermogen en ons bewustzijn, is eigenlijk helemaal niet geestelijk, maar wordt veroorzaakt door ons lichaam.

❺ Bayle = de Franse filosoof Pierre Bayle (1647-1706), die meerdere keren overwerkt raakte. Dat dit ook de reden voor zijn dood zou zijn, zoals De Lamettrie hier stelt, is waarschijnlijk niet waar.

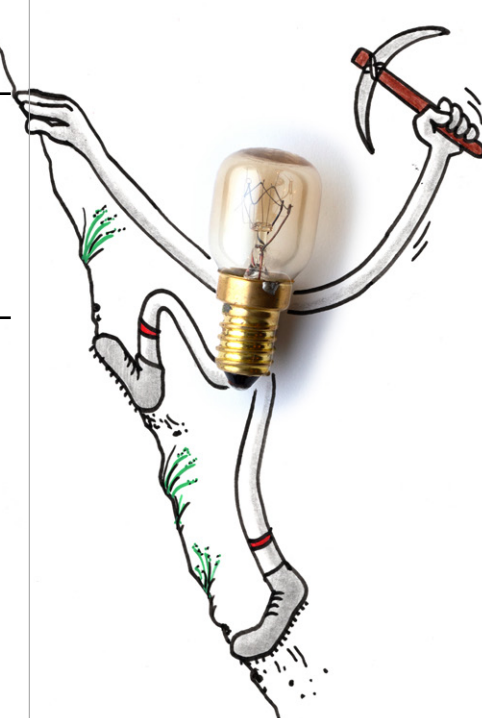
❻ Een ander voorbeeld waarmee De Lamettrie zijn materialisme verdedigt is de wil. De wil is niet een geestelijk vermogen dat naar eigen inzicht het lichaam kan commanderen. Als dat zo was, zou geen minnaar ooit impotent zijn. Ook de wil is volgens De Lamettrie afhankelijk van de gedragingen van het lichaam.

Kun je beter lezen?

Filosofie is makkelijker als je leest. Goed leest. Het liefst met pen of potlood in de hand.

FM.

De mens is een bijzonder ingenieuze machine

Je kunt de evenaar niet zien als je er bent

René Descartes (1596-1650) onderscheidt materie en geest. Dit dualisme was een aantrekkelijk idee, maar het probleem was natuurlijk wat deze twee met elkaar te maken hebben. Hoe kan de niet-stoffelijke geest invloed hebben op het stoffelijke lichaam? Tegenwoordig weten we wel beter dankzij de neurologie en breinwetenschap: alles wat bestaat is materie en er is niets anders dan materie. Wetenschap en filosofie moet zich dus richten op materie als ze de werkelijkheid wil doorgronden.

Is de hele wetenschap alleen maar bezig met materie? Nee, er is een fundamenteel vakgebied dat toch alleen lijkt te gaan over dingen die niet materieel zijn: de wiskunde. Wiskundige objecten, zoals getallen, kun je niet zien of horen, laat staan proeven, ruiken of aanraken. Ze zijn niet op een bepaalde plaats en bestaan onafhankelijk van tijd. Hoe kan het dan toch zo zijn dat we heel veel weten van getallen? Hoe weten we dat één plus één samen twee is als getallen zo ongrijpbaar zijn? En bijna alle wetenschap gebruikt wiskunde. Licht er dan toch een immaterieel fundament aan de werkelijkheid ten grondslag?

Je zou kunnen zeggen dat wiskunde vooral abstract is. Het is ontsproten aan de menselijke geest. We weten precies hoe het zit met getallen, omdat we ze zelf verzonnen hebben. Toch zijn er ook niet-materiële dingen te vinden in de wereld. Denk bijvoorbeeld aan de evenaar. Ook al is het precies vastgelegd waar die is, dan nog moet je niet verwachten dat je de evenaar waarneemt als je er bent. In een boot op de oceaan die over de evenaar vaart merk je verder helemaal niets. Er is op zee geen streep te zien. Maar denk ook eens aan je fietssleutel. Daar zit een gat in zodat je die aan je sleutelhanger kunt vastmaken. Je ziet het gat, maar dat gat bestaat niet uit materie. In een vacuüm

zou het gat echt helemaal leeg zijn en geen materie bevatten. Toch blijft het gat hetzelfde gat wat je nu ziet. Gaten kunnen heel belangrijk zijn en invloed hebben op materie, zoals bijvoorbeeld de gaten in een blokfluit. Zonder die gaten zou het een nóg saaier instrument zijn.

We zijn nog lang niet klaar met het denken over het materiële en het immateriële, en hoe ze zich tot elkaar verhouden. En ook blijft het de vraag hoe we iets kunnen weten over immateriële dingen als we ze niet kunnen waarnemen. Het is lastige materie. **FM.**

Door Barteld Kooi, logicus aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Wat is een paradox?

Alleen wie helder denkt, stuit op tegenstrijdigheden. Dat is dus een paradox.

Bestaat een gat uit materie?

Lexicon van de filosofie

Belangrijke begrippen voor de filosofie van materie uitgelegd door de redactie van *Filosofie Magazine*.

Cartesiaans dualisme

[onzijdig]

/kar.te:.zi'a:ns dy.a:'lis.mə/
car-te-si-aans du-a-lis-me

is de opvatting, afkomstig van de Franse filosoof René Descartes (1596–1650), dat het lichaam en de geest fundamenteel gescheiden zijn. Het lichaam (*res extensa*) is volgens Descartes stoffelijk en wordt beheerst door de natuurwetten. De geest (*res cogitans*) is immaterieel en kan onafhankelijk van het lichaam bestaan. Door de ziel en het lichaam als afzonderlijke eenheden te zien, ontstaat er wel een filosofisch probleem: hoe kunnen die elkaar beïnvloeden? Descartes meent dat dit via de pijnappelklier gebeurt, al is dit antwoord voor velen onbevredigend. Toch vinden veel filosofen zijn onderscheid waardevol, omdat ze menen dat bepaalde ervaringen niet te reduceren zijn tot iets materiëls.

Materialisme

[onzijdig]

/ma.te:.ri.a'lis.mə/
ma-te-ri-a-lis-me

is de filosofische stroming die stelt dat alles kan worden verklaard door en teruggeleid tot materiële oorzaken. Zo argumenteert de Franse filosoof Julien Offray de La Mettrie (1709–1751) dat we alle ervaringen kunnen herleiden tot wat er in onze hersenen gebeurt, omdat een onstoffelijke geest het lichaam niet kan beïnvloeden. Alle belevenissen zijn te verklaren door breinactiviteit. Het idee dat ook de geschiedenis wordt bepaald door materiële activiteiten staat bekend als historisch materialisme. Zo stelt de Duitse filosoof Karl Marx (1818–1883) dat het de fysieke handelingen van mensen zijn die de wereld beïnvloeden, niet hun gedachten.

Monade

[vrouwelijk]

/mo:'na:.də/
mo-na-de

is een ondeelbare substantie die de basis van alle dingen vormt. Het woord monade

is afgeleid van het Griekse *monos* ('één' of 'enkel'). Volgens de Duitse filosoof Gottfried Leibniz (1646–1716) zijn monaden de bouwstenen van het universum, en bestaan ze zowel uit materie als uit een ziel. Leibniz is een metafysisch pluralist: hij gelooft dat er oneindig veel monaden bestaan die allemaal van elkaar verschillen. Zo beschikken de monaden van levende wezens over een hogere graad van bewustzijn dan de monaden van een steen, die zich in een soort droomtoestand bevinden. De monade met de meest pure vorm van bewustzijn is God.

Monisme

[onzijdig]

/mo'nis.mə/
mo-nis-me

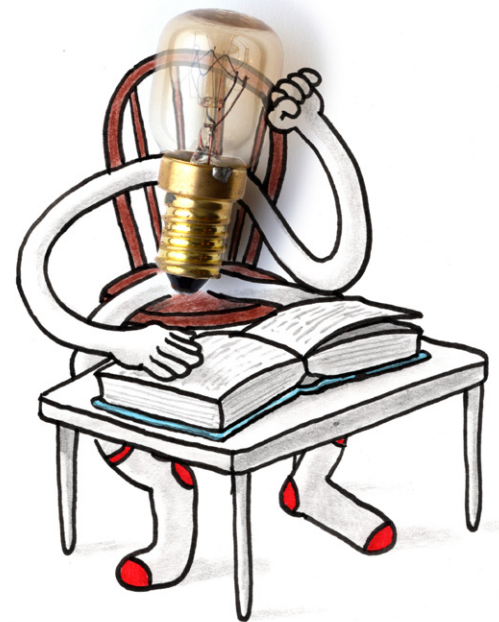
is de filosofische stroming die stelt dat er slechts één substantie is waaruit alles is opgemaakt. Zo zet de Nederlandse filosoof Baruch Spinoza (1632–1677) zich af tegen het cartesiaans dualisme en beargumenteert hij dat alles God is. Hij duidt dit met de uitdrukking '*deus sive natura*', wat 'God oftewel natuur' betekent. Volgens Spinoza zijn deze namelijk hetzelfde. Omdat God oneindig is, bezit God ook alle mogelijke eigenschappen. Om die reden kan er maar één substantie zijn. De toentertijd radicale opvatting van Spinoza stelt dat God dus overal is, ook in de mens.

Oerstof

[vrouwelijk]

/u:r.stof/
oer-stof

is de substantie waaruit het universum is opgebouwd. De natuurfilosofen uit het Oude Griekenland duiden de oerstof aan met het woord *archè*, wat 'begin' betekent. Deze denkers, waaronder Thales van Milete (624–545 v.Chr.) en Heraclitus (535–475 v.Chr.), namen geen genoegen met de verklaring dat de wereld door de goden is geschapen. In plaats daarvan zou alles voortkomen uit een oerstof en ook weer

tot deze oerstof terugkeren. Over wat deze oerstof precies is verschillen de meningen. Zo denkt Thales dat water het begin is van alles, terwijl de oerstof van Heraclitus juist vuur is. Dat de natuurfilosofie een eerste vorm van wetenschap is, blijkt het duidelijkst bij Democritus (460–370 v.Chr.), die meent dat het universum bestaat uit kleine, ondeelbare deeltjes (*atomos*).

Vorm

[mannelijk]

vorm/
vorm

is datgene wat materie tot iets concreets maakt. De Griekse filosoof Aristoteles (384–322 v.Chr.) meent dat alle dingen bestaan uit materie die een bepaalde vorm aanneemt. Volgens Aristoteles is materie op zichzelf onbegrensd en onbepaald. Pas wanneer deze vorm krijgt kan materie een substantie hebben: de essentie die een ding maakt tot wat het is. Terwijl de vorm onderhevig is aan verandering, blijft de substantie hetzelfde. Zo behoudt een mens zijn hele leven de substantie 'mens', al verandert zijn lichaam van baby naar volwassene. **FM.**

◀◀ Nog meer begrippen leren uit de filosofie? Vind ze hier.
filosofie.nl/lexicon

‘Lezen is denken met andermans hoofd,’ schreef de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer. Denk mee met de prikkelendste boeken.

Boeken ^{FM.}

Leven als Socrates

Er bestaan allerlei misvattingen over wat Socrates precies deed. Agnes Callard pleit ervoor echt te leven en denken zoals hij.

Verandering

Emily Herring legde het dynamische leven van Henri Bergson vast.

70 →→

Halverwege

Op middelbare leeftijd kom je in aanraking met allerlei existentiële vragen, schrijft filosoof Barbara Bleisch.

72 →→

Goddelijk

Freuerbachs klassieker over religie is eindelijk in het Nederlands vertaald.

73 →→

Oorlog

Machiavelli leert ons de kunst van het oorlogvoeren.

73 →→

Recent verschenen

Van waarheid tot Wittgenstein.

74-75 →→

Open Socrates. Een filosofisch leven

Agnes Callard
Athenaeum
448 blz. · € 29,99

←← 71

MEEST TRENDING

→→ **Optimisme zonder hoop**

Tommy Wieringa
Pluim
96 blz. · € 8,-

→→ **Berghonger.**

Vragen naar de onbekende weg
Fleur Jongepier
De Bezige Bij
320 blz. · € 24,99

→→ **Ik denk dat ik ben. De Meditaties van René Descartes herverteld**

Coen Simon
Athenaeum
64 blz. · € 15,-

De tijd raakt nooit verloren

De Franse filosoof Henri Bergson (1859–1951) geloofde dat alles voortdurend in verandering is. Uit deze fraaie biografie van journalist Emily Herring blijkt dat zijn eigen leven daarvan een treffend voorbeeld was.

door Marco Kamphuis

Kort voor de Eerste Wereldoorlog was Henri Bergson beroemder dan enige filosoof bij leven ooit geweest was, kort erna was er van die roem niets meer over. Het zal de filosoof van de verandering niet verbaasd hebben. 'Er zijn veranderingen, maar onder de verandering zijn geen dingen die veranderen: de verandering heeft geen drager nodig.'

De Britse, in Parijs wonende schrijfster en journaliste Emily Herring belicht in *Henri Bergson. Een biografie* het relatief onbekende leven van de filosoof. Een biografie schrijven, geeft ze toe, druist tegen Bergsons denken in. Aangezien een biograaf zijn onderwerp terugbrengt tot een vast karakter, een persoonlijkheid als een standbeeld, kan hij de dynamiek van een mensenleven niet vatten. Gelukkig heeft Herring het toch aangedurfd, want het zijn niet louter de woorden van een filosoof die ertoe doen, ook hoe hij of zij geleefd heeft. De persoon Bergson blijft in haar boek enigszins op afstand, maar de lezer krijgt een goede indruk van zijn doen en laten en van de tijd waarin hij leefde.

Werkzame kracht

Bergson werd in 1859 in Parijs geboren in een Joods, artistiek milieu. Toen zijn ouders met de overige zes kinderen in Engeland

gingen wonen, bleef de veelbelovende, tienjarige Henri alleen in Parijs achter om met een studiebeurs naar het fameuze Lycée Fontanes te gaan. Om hem heen brak de Frans-Pruisische oorlog uit, gevolgd door de opstand die leidde tot de Commune van Parijs. In deze instabiele wereld groeide hij op tot een uitmuntende leerling die op zijn zeventiende spelenderwijs een berucht 'onoplosbaar' wiskundig probleem van Blaise Pascal oploste.

Eenmaal afgestudeerd werd hij filosofiedocent aan de universiteit van Clermont-Ferrand, waar hij op zijn beroemde idee van de *durée* kwam. Hij realiseerde zich dat wetenschappelijke definities van tijd niet deugen, omdat die de tijd voorstellen in ruimtelijke eenheden. Minuten op een klok, bladzijden op een kalender en punten in een grafiek bevriezen de stroom

Elk moment voegt iets nieuws toe aan wat er al was

van de tijd in meetbare eenheden en doen daarmee geen recht aan de temporaliteit, het verstrijken van de tijd. Voor Bergson was tijd juist een werkzame kracht. Wat dat voor onze persoonlijkheid betekent, kun je begrijpen aan de hand van een sneeuwbal die groeit terwijl hij de berg afdalt: de tijd die verstrijkt gaat niet verloren, wij dragen ons hele verleden met ons mee. Tegelijk is er onafgebroken verandering: elk moment is iets nieuws dat wordt toegevoegd aan wat er al was.

Het voortbestaan van het verleden nam Bergson letterlijk. In principe zouden we ons alles moeten kunnen herinneren, ware het niet dat ons brein erop is ingericht om ons verleden terug te dringen in het onbewuste en alleen datgene in het bewustzijn toe te laten wat in de huidige situatie van praktisch nut is. Maar in ons onbewuste geheugen is alles daar, elke unieke ervaring, wachtend op het moment waarop onze aandacht voor de noden van alledag verslapt, om aan de oppervlakte te komen.

Open vensters

Na de publicatie van *Essai sur les données immédiates de la conscience* (vertaald als *Tijd en vrije wil*) en *Matière et mémoire* (*Materie en geheugen*) kreeg Bergson een aanstelling aan het Collège de France en werd hij zo'n populaire spreker dat de collegezaal te klein was: mensen stonden op straat om zijn woorden door de open vensters op te vangen. Niet alleen was Bergson een bijzonder begenadigd spreker, aldus Herring, de tijd was ook rijp voor zijn ideeën. Na een vast vertrouwen in het wetenschappelijk positivisme rees aan het eind van de negentiende eeuw de twijfel of wetenschap en technologie wel echte vooruitgang brachten. Het voelde alsof in een wereld die steeds mechanischer werd alle zingeving en moraal verloren gingen.

Bergsons verzet tegen meetbare abstracties en zijn pogingen de 'sluier van generalisaties en kant-en-klare ideeën' op te lichten en aandacht aan de menselijke ervaring te geven vonden veel weerklank. Zijn boek *De creatieve evolutie* bracht hem wereldwijde roem. In de Eerste Wereldoorlog speelde hij achter de schermen een belangrijke rol door de Amerikaanse president Wilson tot deelname aan de strijd te bewegen. Na de oorlog was Bergson plots uit de mode, daar kon de Nobelprijs voor Literatuur in 1927 niets aan doen. Men vond zijn ideeën nu irrationeel, en zijn toon in de oorlog was te nationalistisch geweest. Toen hij in 1941 overleed, was de reactie van velen: 'Leefde die dan nog?' **FM.**

↗↗ **Henri Bergson. Een biografie**
Emily Herring
Ten Have
304 blz. • € 27,99

Een levens- echte Socrates

Agnes Callards nieuwe boek over Socrates leest als een bevlogen college om te leven en te denken zoals hij. Haar beeld van de Griekse filosoof blijft echter te abstract om hem echt te kunnen navolgen.

door Jos Kessels

Socrates is populair. Er verschijnen telkens boeken over hem. Hoe weinig praktische navolging hij in de geschiedenis ook heeft gehad; zijn filosofische gesprekken hebben van meet af aan de westerse filosofie beheerst. Dat is vooral te danken aan Plato, Socrates' geniale leerling. Hij maakte zijn leermeester onsterfelijk door hem in bijna al zijn dialogen de hoofdrol te geven. Het was Plato's wraak op zijn tijdgenoten, die Socrates veroordeelden tot de gifbeker, terwijl ze juist iemand als hij hard nodig hadden: een vragensteller die je grondig liet nadenken en rekenschap liet geven van je ideeën en je gedrag. De invloed van Plato, en daarmee van Socrates, is zo groot dat filosoof Alfred North Whitehead aan het begin van de twintigste eeuw de hele westerse filosofie omschreef als 'een reeks voetnoten bij Plato'.

Maar er bestaan allerlei misvattingen over wat Socrates precies deed. Vele daarvan komen voort uit een gebrek aan praktijk. Filosofen houden nu eenmaal meer van theoretische analyses dan van gesprekken voeren, van het ambacht van de dialectiek. Veel denkers hebben meer oog voor de inhoud van ideeën en redeneringen dan voor de gebrekkige, onzekere, tastende manier waarop mensen daarnaar zoeken. Daardoor hebben ze niet in de gaten dat juist dát, daadwerkelijk gesprekken voeren, de basis is van alle filosofische dialectiek. En niet de theoretische reflectie.

Literair

Dat euvel is terug te vinden in het recent verschenen *Open Socrates. Pleidooi voor een filosofisch leven* van Agnes Callard. Het boek leest als een bevlogen college over het belang van socratische gesprekken voeren, je socratische ideeën eigen maken en een socratische houding ontwikkelen. Callard heeft een oorspronkelijke, eigen kijk op Socrates en geeft die op een aanstekelijke, hedendaagse manier weer. Voor beginners in de filosofie is dat stimulerend, uitdagend materiaal. Maar haar beeld van wat Socrates deed en beoogde is academisch, ver verwijderd van echte gesprekken. En dus blijft haar oproep om een socratische houding te ontwikkelen abstract en levensvreemd, onnavolgbaar voor leken.

Misschien ligt de wortel van dit euvel wel bij Plato zelf. Zijn ambitie was, net als die van Callard, om het socratische gesprek de centrale plaats in de samenleving te geven die het in zijn ogen verdiende. Dat probeerde hij voor elkaar te krijgen door in zijn *Dialogen* allereerst de structuur van filosofische gesprekken te laten zien, dus hoe dialectiek werkt in de praktijk. Daarnaast door en passant een aantal inhoudelijke filosofische kwesties te verhelderen. En ook door Socrates' reflecties op een zodanige manier weer te geven dat ze ook voor niet-deskundigen te volgen waren. Dat laatste vereiste een literaire, kunstzinnige weergave, gebaseerd op een aansprekende verbeelding. Daarmee gaf hij de *Dialogen* vorm. In feite zijn het filosofische toneelstukken. Ficties dus.

Eigen ervaring

Het lijkt alsof Plato zo goed is geslaagd in zijn ambitie om Socrates' reflecties begrijpelijk weer te geven dat hij zijn doel voorbij is geschoten. Hij heeft Socrates' optreden zo levensecht weten te verbeelden dat veel lezers over het hoofd zien dat de *Dialogen* een literaire vorm zijn en niet de werkelijkheid van een gesprek weergeven. Dat heeft ertoe geleid dat academische filosofen als Callard geloven dat Socrates' methode enkel bestond uit de vasthoudende poging om iemands opvattingen en beweringen te weerleggen. Dat is een misvatting: zo gaan gesprekken niet in de praktijk.

In de praktijk heb je te maken met allerlei zaken die je pas in Plato's *Dialogen*

terugleest als je er in je eigen ervaring met gesprekken tegenaan bent gelopen. Simpele dingen als in gesprek met iemand raken, een kwestie vinden om te bespreken, aansluiten bij iemands ervaring, spreken over gevoelens, een algemeen thema personaliseren, een persoonlijk thema generaliseren, iemand verleiden het achterste van zijn tong te laten zien, enzovoort – allemaal technieken die in het boek van Callard geheel ontbreken. Zolang filosofen zich niet met de praktijk bezighouden zal er weinig terechtkomen van het socratische ideaal.

Gesprekken voeren is de basis van de filosofie

Het is jammer dat het boek zo slordig is vertaald. Naast dat er veel tekstuele en inhoudelijke fouten in staan, heb je als lezer voortdurend het idee dat je Amerikaans met Nederlandse woorden leest. Los daarvan lijkt het me een inspirerende ervaring door een professor als Callard te worden ingeleid in de filosofie. **FM**

↗ **Open Socrates. Een filosofisch leven**

Agnes Callard

vert. Huub Stegeman

Athenaeum

448 blz. · € 29,99

Ingeslagen paden

Halverwege het leven kom je in aanraking met allerlei existentiële vragen, schrijft de Zwitserse filosofe Barbara Bleisch in haar boek *In het midden van het leven*. Maar komen de twijfels en ervaringen die ze bespreekt niet bij alle leeftijden voor?

door Annette van der Elst

Volgens Ludwig Wittgenstein komt een filosofisch probleem neer op het volgende: 'Ik weet de weg niet.' Verdwalen in het leven en op zoek gaan naar nieuwe wegen is volgens de Zwitserse filosofe Barbara Bleisch kenmerkend voor mensen die in het midden van hun leven zijn. Daarmee bedoelt ze: mensen vanaf negenendertig jaar tot ergens in de zestig. Bij een dergelijke zoektocht stel je jezelf existentiële vragen; daardoor is zo'n zoektocht vaak het begin van filosoferen. Die vragen spelen niet exclusief in deze levensfase, maar dringen zich dan wel meer op. Over deze existentiële fase van het leven is het volgens Bleisch tot nu toe opmerkelijk stil gebleven. Ze wil met *In het midden van het leven* die door haar geconstateerde leemte enigszins vullen.

Dicht struikgewas

Bleisch gaat in haar boek uitgebreid in op de ervaringen die bij de middelbare leeftijd horen en die leiden tot existentiële vragen, en zelfs tot crises. Ook haar eigen ervaringen beschrijft ze. Ze ziet hoe de eindigheid van het leven en de dood meer uitdrukkelijk aanwezig zijn. Niet alleen oudere mensen, maar ook vrienden overlijden, soms heel plotseling. Ze is, schrijft ze, zich bewuster geworden van de kostbaarheid van het leven en van hoe snel het voorbij kan gaan.

Bleisch behandelt systematisch en overzichtelijk een aantal kwesties, zoals de omgang met spijt en berouw, de leegte die kan ontstaan als je iets bereikt hebt en het besef dat sommige – en misschien zelfs veel – mogelijkheden voorgoed afgesneden zijn. Op je vijftigste is het niet verstandig om nog te dromen van een carrière als violist als je nog nooit vioollessen hebt genomen. Bleisch schrijft dat we ons ook vooral niet blij moeten maken met verhalen van mensen die op veel latere leeftijd 'doorbreken'. Vaak hebben deze personen al een traject van hard werken achter de rug.

Toch is Bleisch niet somber. De middelbare leeftijd is ook de tijd van 'onze beste jaren' niet voor niets de ondertitel van haar boek. Een crisis zou in het beste geval zelfs kunnen betekenen dat je je eigen grondslag bereikt, de wortels van wat jou en jouw leven definieert. Op die manier zou uit het verdwalen een nieuwe weelde voortkomen. We kunnen inzien waar we echt om geven en waarmee we resoluut verder willen in de jaren die voor ons liggen.

Wie in het leven de weg niet meer weet, begint met filosoferen

Futiliteit

Bleisch gaat te rade bij Aristoteles en komt uit bij zijn voorstelling van goed leven en de ontwikkeling van 'karakter', ofwel deugden. Deugden ontwikkelen is door alle fasen van het leven hetzelfde. Deugdzaam handelen betekent allereerst een bepaalde eigenschap in de juiste mate tot uitdrukking brengen. Neem de deugd van zachtmoedigheid. Als je de ergste beledigingen zwijsend duldt is dat niet deugdzaam, maar een bewijs voor de minachting van jezelf. Maar als je van elke futiliteit woest wordt, dan is dat evenmin deugdzaam. Het gaat erom je op het gepaste moment en op een gepaste wijze te verzetten. De kunst is dus, zegt Bleisch in navolging van Aristoteles, om een vorm van praktische wijsheid te ontwikkelen. Wie daarover beschikt, kan met een sterk karakter door het leven gaan en in concrete

situaties gepast reageren. Zo worden de middenjaren 'jaren van het middelste', waarin we uitgroeien tot de beste versies van onszelf.

Het boek is toegankelijk en geeft een heldere uiteenzetting van existentiële vragen en filosofische inzichten. Maar Bleisch stelt te gemakkelijk dat er over deze kwesties weinig geschreven is. Vragen als 'Ga ik zo verder?', 'Hoe kijk ik naar mijn toekomst en naar mijn gemaakte keuzes?', en 'Wat is werkelijk van waarde?', komen juist in veel filosofische werken terug. En waarom koppelt ze die vragen aan een tamelijk willekeurig gedefinieerde levensfase? En niet aan de doorleefde ervaring en het bewustzijn van de eindigheid van het leven en de beperktheid van mogelijkheden? Iemand die hiermee al jong is geconfronteerd zal dat bewustzijn mogelijk eerder hebben dan iemand die daar veel later mee te maken heeft. Bovendien is de tijdspanne van de middenjaren zo groot – bijna de helft van de volwassenheid – dat het begrip weinig zeggingskracht heeft. Het slaat enkel op een sociologische groep die terug te vinden is in de statistieken. Maar waarom zou je die vragen en ervaringen koppelen aan een doelgroep en niet aan de ervaring zelf? **FM.**

↗ In het midden van het leven.

Filosofie van de beste jaren

Barbara Bleisch

vert. Ymke van der Staay

Ten Have

240 blz. • € 23,99

Ongeloof in geloven

door Ger Groot

Honderdvierentachtig jaar heeft het geduurd voordat Ludwig Feuerbachs *Het wezen van het christendom* in het Nederlands is vertaald. Klassiek was het boek allang. Feuerbachs idee dat God een projectie is van de mens en dat theologie dus moet worden beschouwd als antropologie, geldt als een van de kerngedachten van het moderne denken. Om zijn stelling te bewijzen, gaat Feuerbach in zijn boek eerst positief, daarna negatief te werk. In negentien hoofdstukken beschrijft hij hoe dit kernidee in elk aspect van religie zichtbaar is. In het tweede deel laat hij zien hoe de verdubbeling die optreedt in religie, waarin de mens zichzelf weerspiegelt in een goddelijk wezen dat boven en tegenover hem staat, onvermijdelijk moet leiden tot contradicties.

Vooraf in dat laatste deel laat Feuerbach zien hoe sprankelend en geestig hij kon schrijven. Maar daarin komt ook de aap uit de mouw. 'Het is alleen maar de *karakterloosheid*, het *gelovige ongelooft* van de nieuwe tijd, die zich achter de Bijbel verbergt en de Bijbelse uitspraken tegenover de dogmatische plaatst,' schrijft hij. Van moderne theologie wil hij niets weten. Alleen in de klassieke dogmatiek is de echte godsdienst te vinden.

Het verbaast dan ook niet meer wanneer Feuerbach vervolgens juist de fanatiekste geloofsontsporingen tot het ware wezen van het christendom uitroept. 'Het geloof is wezenlijk intolerant. Het (...) is het tegendeel van de liefde.' Je ziet dat vaker: critici zoeken de eigenlijke kern van religie in de extreemste vorm ervan en hakken daar vervolgens op in. Het ongemak dat in het eerste deel van het boek al opspeelde, wordt hier concreet: Feuerbach reduceert de godsdienst geheel tot zijn dogmatische inhoud en maakt hem daarmee tot een soort filosofie of zelfs (verkeerde) wetenschap. De eigen aard van de religie, die veel meer een prak-

tijk is dan een idee, gaat daarbij verloren. Veel van Feuerbachs analyse en kritiek is doortrokken van een negentiende-eeuwse geest en daardoor voor de huidige theologie gedateerd. Toch blijft *Het wezen van het christendom* een monument, juist omdat het geschiedenis geworden is. Anders dan bij zijn vertaling van John Stuart Mills *Drie essays over godsdienst*, die verschenen is in dezelfde 'vrijdenkers'-reeks, zorgde Karel D'huyvetters voor een uitstekend leesbare vertaling. **FM.**

← **Het wezen van het christendom**
Ludwig Feuerbach
vert. Karel D'huyvetters
Damon
320 blz. · € 29,90

Weten hoe je oorlog voert

door Thomas Velvis

De generaal of kolonel die Niccolò Machiavelli's *De kunst van het oorlog voeren* koopt om militaire inzichten op te doen, moet helaas rekenen op een teleurstelling. De Florentijnse filosoof (1469-1527) geeft een heleboel praktische tips voor oorlogsvoering, maar dan wel voor een zestiende-eeuwse oorlog. Zo leert Machiavelli hoe je kastelen slim ommuurt en welke seinen je met trompetten kunt doorgeven. Ook vertelt hij uitgebreid over de manoeuvres van cavalerie en infanterie. Mede door de wat stugge vertaling is het vaak niet makkelijk om wijs te worden uit de beschrijvingen van linies en looproutes.

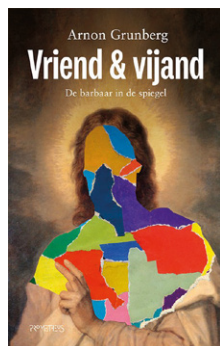
Toch loont het de moeite om door te lezen, want onder de historische bijzonderheden schuilen fascinerende ideeën. In het boek, nu voor het eerst in het Nederlands vertaald, laat Machiavelli de condottiere Fabrizio Colonna aan het woord. Die pleit voor de terugkeer van de gedisciplineerde wijze van oorlog voeren van de Romeinen. Colonna is zelf veldheer, maar hij hemelt de oorlog niet op. 'Ik beoefen oorlog nooit als kunst, want mijn kunst is om over mijn onderdanen te heersen en hen te beschermen. Hen beschermen betekent: houden van vrede, maar ook weten hoe oorlog te voeren.'

Die moraal spreekt uit het hele boek. Oorlog is geen doel op zich, maar schoonheid en geluk houden geen stand als je niet bereid bent tot strijd. Een land zonder leger is volgens Machiavelli als een paleis-zaal 'versierd met goud en sieraden', maar zonder dak tegen de regen. De kunst is daarbij om goede orde en discipline aan te brengen in het leger. Die goede orde betekent overigens niet dat je een oorlog 'fair' of 'ridderlijk' zou moeten voeren: *De kunst van het oorlog voeren* staat vol voorbeelden

van valstrikken en slim bedrog. Misschien dat daar toch ook voor de moderne commandant nuttige tips tussen zitten. 'Overleg met velen wat u kan doen en overleg met enkelen wat u gaat doen,' is het advies. En: 'Als u wilt zien of er die dag spionnen het kamp zijn binnengekomen, moet u iedereen naar zijn eigen tent laten gaan.' Maar bovenal weet een goede commandant zijn vijand steeds te verrassen. Toen iemand de Romeinse legerleider Metellus vroeg wat hij de volgende dag ging doen, zei hij 'dat zelfs als zijn eigen hemd dit zou ontdekken, hij het zou verbranden'. **FM.**

← **De kunst van het oorlog voeren**
Niccolò Machiavelli
vert. Hakan Sönmez
Noordboek
288 blz. · € 27,90

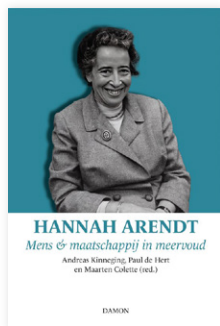

↗ **Vriend & vijand.**
De barbaar in de spiegel

Arnon Grunberg
Prometheus
120 blz. · € 17,99

Vriend en vijand

Volgens de Duitse filosoof Carl Schmitt bestaat politiek bij gratie van een onderscheid tussen vriend en vijand. Pas als er een gemeenschappelijke vijand is, kan er sprake zijn van een gemeenschap. Arnon Grunberg schreef een fascinerend essay over Schmitt, dat wegens de actualiteit in een herziene uitgave is verschenen. Aan de hand van diverse filosofische bronnen en de huidige politiek stelt Grunberg vragen als: waartoe dient de politiek eigenlijk? En is geweld daarvan een noodzakelijk onderdeel?

↗ **Hannah Arendt.**
Mens & maatschappij in meervoud

Andreas Kinneging,
Paul de Hert en
Maarten Colette (red.)
Damon
232 blz. · € 29,90

Actuele Arendt

Om politiek te kunnen bedrijven, hebben we een publieke ruimte nodig, vond Hannah Arendt (1906-1975). Maar hoe beschermen we die ruimte tegen de bedreiging van polarisatie? Deze en vele andere vraagstukken komen aan bod in deze essaybundel, waarin een twintigtal denkers Arendts denken betrekken op de huidige maatschappij. Het resultaat is een geëngageerd werk, dat laat zien dat we als burgers allemaal verantwoordelijkheid dragen voor de samenleving waarin we (willen) leven.

↗ **Brieven**
Søren Kierkegaard
vert. Diederik Grit
Noordboek
256 blz. · € 24,90

Onstuimige liefde

'De liefde zegt niet: nu ben ik veilig, nu neem ik genoeg met wat ik heb,' schrijft Søren Kierkegaard aan zijn verloofde Regine Olsen. 'Ze loopt zichzelf voorbij.' Minder dan een jaar later zou de Deense filosoof (1813-1855) de verlovingsbreuk, een breuk die hem lang zou bezighouden. Negentig prachtige brieven die Kierkegaard schreef aan Olsen en aan verschillende vrienden zijn gebundeld in *Brieven*, voorzien van een inleiding en een verhelderende toelichting per brief.

↗ **Frantz Fanon.**
Een leven in revoluties

Adam Shatz
Ten Have
512 blz. · € 27,99

De witte blik

Dat de zwarte mens zich vaak een zwart object voelt, komt door de blik van de witte mens, schreef de Frans-Martinikaanse filosoof Frantz Fanon (1925-1961). Hij leverde belangrijke bijdragen aan de postkoloniale filosofie en inspireerde wereldwijd antiracisembewegingen. In deze biografie toont de Amerikaanse journalist Adam Shatz hoe Fanons invloedrijke denken voortkwam uit een tumultueus leven. Aangrijpend om te lezen zijn Fanons eigen ervaringen met racisme.

↗ **De redenaar en zijn stijl**

Marcus Tullius Cicero
vert. Vincent Hunink
Noordboek
144 blz.
€ 22,90

Soepel spreken

De ideale redenaar bestaat niet, dacht de Romeinse filosoof en politicus Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.). Toch doen we er goed aan hem voor te stellen; dat is de beste manier om de kunst van het spreken onder de knie te krijgen. In dit klassieke werk zet Cicero de eigenschappen uiteen van een perfecte redenaar. Daarbij besteedt hij uitgebreid aandacht aan het gebruik van stijlmiddelen, zoals klankeffecten.

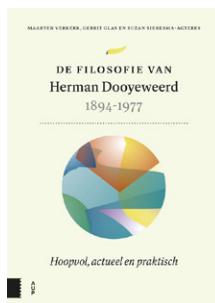

↗ **Taal grijpt altijd in**

Bram de Ridder
ISVW
96 blz. · € 14,95

Stoornistaal

Socioloog en psychiater Bram de Ridder levert in dit boeiende boek stevige kritiek op stoornistaal: de manier waarop we psychisch leed vaak begrijpen aan de hand van definities zoals 'depressie', 'schizofrenie' of 'autisme'. Hoewel zulke termen kunnen helpen om belevenissen te verklaren, sluiten ze ook andere benaderingen van psychisch lijden uit. De Ridder gaat op zoek naar een nieuwe taal, die meer draait om zoeken en minder om weten.

♣♣ **De filosofie van Herman Dooyeweerd**
Maarten Verkerk, Gerrit Glas en Suzan Sierksma-Agteres
 Amsterdam University Press
 280 blz. · € 29,99

Grenzen van de rede

De rede is niet autonoom, dacht de Nederlandse christelijke filosoof Herman Dooyeweerd (1894-1977). We kunnen niet puur redelijk over de grote levensvragen nadenken; religieuze uitgangspunten spelen ook altijd een rol. 'Niets bestaat in den werelddsamenschap op zichzelf,' schrijft Dooyeweerd, 'alles wijst in en buiten zichzelf heen naar al het andere in den onderlingen samenschap.' Dit boek vormt een goed leesbare inleiding in Dooyeweerds denken.

♣♣ **Wittgensteins Betekenis**
Hoe taal, handelen & wereld betekenis bepalen
Martin Stokhof
 Athenaeum
 256 blz. · € 22,99

Wittgenstein

Martin Stokhof, hoogleraar taal filosofie aan de Universiteit van Amsterdam, geldt al jaren als een gezaghebbend Wittgenstein-kenner. Nu is er van zijn hand een toegankelijke inleiding op Wittgensteins denken verschenen. Aan de hand van het centrale begrip 'betekenis' gidst Stokhof de lezer langs zijn fascinerende filosofie. Schijnbaar moeiteloos worden complexe ideeën inzichtelijk gemaakt en wordt de ontwikkeling in zijn denken uitgelegd en verklaard. Een aanrader voor iedere filosofieliefhebber.

♣♣ **Sommige mensen zijn te rijk. Over wat gelijkheid écht betekent en hoe we dat bereiken**
Dick Timmer
 De Geus
 144 blz. · € 17,50

Hebben en houden

Het idee 'eigendom' vormt onze materiële wereld en toch weten we niet goed wat we er precies mee bedoelen, stelt oud-advocaat Evert-Jan Rotshuizen. In dit boek bespreekt hij verschillende filosofische ideeën over eigendom en gaat hij in op de definitie van eigendom binnen het recht. Deze definitie werkt goed voor huis-, tuin- en keukenvoorwerpen, stelt hij. Maar in veel andere gevallen geeft de wet de eigenaar te veel macht.

♣♣ **De waarheids crisis. Post-truth, kritiek en media**
Martine Prange
 Boom
 176 blz. · € 22,90

Post-truth

Wat is de waarheid waard? Volgens filosoof Martine Prange heeft de waarheid lang hoog in achting gestaan. Maar in de politiek van het laatste decennium wordt er steeds achtelozer mee omgegaan. Het gevolg: de democratie loopt gevaar en autoritaire politici komen aan de macht. In een relevant en gedegen boek onderzoekt Prange hoe we de waarheid beter kunnen waarborgen, en wat de filosofie hierin kan betekenen.

♣♣ **Denken in het donker met Yorgos Lanthimos**
red. Anne-Mathije Bogerd
 ISVW Uitgevers
 104 blz. · € 12,50

Absurd

Wat gebeurt er wanneer je het brein van een ongeboren kind in het lichaam van een volwassen vrouw stopt? Wat is wraak eigenlijk? In deze nieuwste uitgave in de reeks *Denken in het donker* buigen vier denkers zich over het werk van de Griekse regisseur Yorgos Lanthimos. Zijn absurdistische films werpen stevast boeiende morele en existentiële vragen op. In deze filosofische essays wordt hier aan de hand van onder meer Foucault, Kristeva en Freud verder op ingegaan.

♣♣ **Achtung, Europa! Een eigentijdse waarschuwing**
Thomas Mann
Vert. Barber van de Pol en Piet Meeuse
 De Arbeiderspers
 264 blz. · € 22,99

Wees gewaarschuwd

De moderne mensenmassa's, schrijft Thomas Mann in 1938, 'zijn op een rampzalige manier filosofisch'. Ze eigenen zich het recht tot zelf nadenken toe, en zetten dat in tegen het verstand, door alles te ironiseren en zich toe te leggen op pseudowetenschappen, bijgeloof, nationalisme en geweld. Hopelijk sorteren Manns prachtig geschreven essays, waarin hij het fascisme ontleedt en pleit voor humanisme en democratie, nu meer effect dan in zijn tijd.

Eerst doen dan denken ^{FM.}

Gedachten zonder inhoud zijn leeg. Gelukkig is er genoeg te doen.

filosofisch spreekuur

De dokter onderzoekt je lichaam, de psycholoog je emoties, maar wie kijkt er naar je denken? Op theaterfestival de Parade kun je in gesprek met een praktisch filosoof. Omroep HUMAN verzorgt de filosofische spreekuren op 6, 13 en 20 juli in Den Haag.

deparade.nl

tentoonstelling

Hoe kan kunst ons helpen de toekomst realistisch en optimistisch tegemoet te zien? De tentoonstelling *RE:FWD: A Reply to the Present, A Forward to Us All* brengt hoopvolle perspectieven van 22 jonge kunstenaars samen. Te zien t/m 6 juli in Almere en vanaf 18 juli in Amsterdam.

kunstlinie.nl/programma/refwd

jeugdtheater

Hoe is het leven begonnen? Wat is een goed mens? In de jeugdvoorstelling *De zoon van de gazelle*, gebaseerd op het gelijknamige kinderboek van Sabine Wassenberg en Kamel Essabane, stelt een jongen op een onbewoond eiland grote levensvragen. Te zien op 5 juli in Rotterdam.

storytellingtheaterlab.nl

beeld Sammi Landweer

dans

Zijn grenzen tussen landen, culturen en mensen altijd intimerend, of kunnen grenzen ook uitnodigen? In *Borda* laat de Braziliaanse choreograaf Lia Rodrigues haar dansers de betekenis van grenzen onderzoeken. Te zien op 10 t/m 12 juli in Amsterdam.

← ita.nl/voorstellingen/borda

film

Hannah Arendt schreef *De banaliteit van het kwaad* naar aanleiding van de strafzaak van Adolf Eichmann. Hoe kan een schijnbaar gewone man de gruwelijkste oorlogsmisdaden hebben bewerkstelligd? De speelfilm *Hannah Arendt* toont haar beleving van de rechtszaak.

te bekijken op YouTube en Pathé Thuis

installatie

De Amerikaanse filosoof Thomas Nagel stelde dat mensen nooit kunnen weten hoe het is om een vleermuis te zijn. Toch probeert kunstenaar Dennis van Tilburg op 4 t/m 6 juli in Zwolle de ervaring dichterbij te brengen. Hoe is het om ondersteboven in het donker te hangen?

dennisvantilburg.nl

Film

Sterfelijk zijn

Wat doet het aangezicht van de dood met ons? De confrontatie met onze sterfelijkheid kan angst inboezemen, maar volgens de Duitse filosoof Martin Heidegger hoort deze noodzakelijk bij het menselijke bestaan. Sterker nog: wie weigert de dood in de ogen te kijken, leeft een oneigenlijk bestaan. We leven dan alsof de dood geen deel van ons uitmaakt en distantiëren onszelf van een fundamenteel deel van ons leven. Alleen door onze sterfelijkheid te erkennen, meent Heidegger, kunnen we authentiek leven.

In de Japanse filmklassieker *Ikiru* (1952) ontdekt de oudere ambtenaar Watanabe dat hij ongeneeslijk ziek is. Zijn naderende dood verandert zijn houding en blik op het leven drastisch: zijn zoektocht naar zingeving wordt leidend. Krijgt het leven pas betekenis zodra we haar eindigheid erkennen? En wat zou de zin van het leven zijn als we nooit doodgaan?

▲ *Ikiru*

is vanaf 26 juni in verschillende filmhuizen in Nederland te zien. Regie: Akira Kurosawa. cineville.nl

Dans

Uitgeput

Hoe meten we succes in de hedendaagse samenleving? Volgens de Duits-Koreaanse filosoof Byung-Chul Han leven we in een prestatimaatschappij die vooral gericht is op werk, productiviteit en groei. Maar waar wordt ingezet op eindeloze groei, gaat dat meestal ten koste van iets anders. Mensen buiten zichzelf uit en raken uitgeput, diagnosticeert Han. Het resultaat is een vermoeide samenleving, waarin ziektes niet enkel het gevolg zijn van infectieuze indringers van buitenaf, maar ook van een surplus van binnenuit. Wat doet die overbelasting met ons en wanneer leidt die tot een breekpunt?

In de dansvoorstelling *Fatigue* onderzoekt choreograaf en danser Viktor Szeri de gevolgen van uitputting. Met wisselende ritmes vertelt zijn solo-dans hoe sluimerende moeheid langzaam opbouwt en kan omslaan in een overweldigende crash. Leidt onze ijverige neiging te versnellen uiteindelijk tot vertraging? **FM.**

▼ *Fatigue*

is op 11 en 12 juli te zien in Amsterdam. Choreografie: Viktor Szeri podiummozaiek.nl

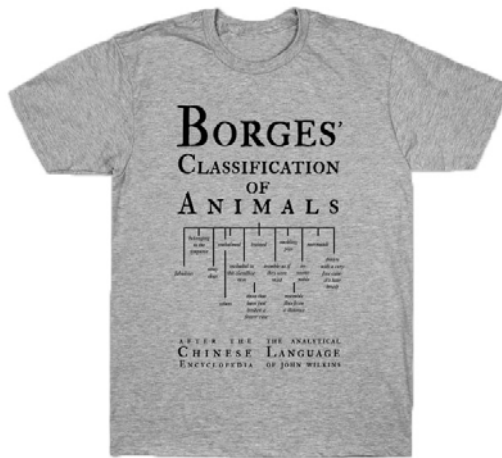

beeld Iringo Simon

WALDEN
a game

I overthink,
therefore I overam.

A red iPhone case with a black camera cutout at the top left. The text "YOUR SILENCE" is in small white capital letters. Below it, "WILL NOT" is in large white capital letters. Below that, "PROTECT YOU" is in large white capital letters. At the bottom, "AUDRE LORDE" is in small white capital letters.

A black crewneck sweatshirt with a white graphic on the chest. The graphic depicts two men in suits, one pointing left and the other right, in a style reminiscent of the 'Two Men in a Suit' meme. The man on the left is pointing towards the left, and the man on the right is pointing towards the right. They are both wearing suits and ties. The sweatshirt has a ribbed crew neck, cuffs, and hem. A small white tag is visible at the back of the neck.

Raadsel

Je geeft een college aan filosofiestudenten. Elke student is gespecialiseerd in één van de volgende drie vakgebieden: epistemologie, metafysica of ethiek. Ook rekent elke student zich tot een bepaalde stroming: analytische, continentale of oosterse filosofie.

Nu weet je uit ervaring dat er bij het college leuke discussies worden gevoerd als er een drietal is waarvan de studenten 1) alle drie hetzelfde specialisme hebben óf alle drie verschillende specialismes hebben en 2) alle drie tot dezelfde stroming behoren óf alle drie tot verschillende stromingen horen. Een drietal dat aan deze twee voorwaarden voldoet, heet een 'leuk drietal'.

Stel dat er in totaal maar zes studenten naar het college komen. Ze zijn alle zes verschillend, dat wil zeggen: er zijn niet twee studenten die zowel hetzelfde specialisme hebben als tot dezelfde stroming behoren. Is er dan gegarandeerd een leuk drietal?

door Barteld Kooi beeld Pauline Cremer

Ja! Bedenk dat er voor elke twee studenten een derde type student bestaat die het drietal tot een leuk drietal maakt: de student die ervoor zorgt dat er drie verschillende stromingen of specialismes in het drietal zijn. Uit een groep van zes verschillende studenten kun je op vijftien verschillende manieren twee studenten selecteren (1 en 2, 1 en 3, 1 en 4, 1 en 5, 1 en 6, 2 en 3, 2 en 4, 2 en 5, 2 en 6, 3 en 4, 3 en 5, 3 en 6, 4 en 5, 4 en 6, 5 en 6). Er zijn dus vijftien manieren waarop je een leuk drietal zou kunnen vinden. Er zijn in totaal negen mogelijke types studenten (drie stromingen x drie specialismes). Daarvan zitten er zes types in deze groep studenten, dus dan zijn er nog drie types over. De vijftien verschillende soorten studenten die ervoor kunnen zorgen dat er een leuk drietal ontstaat, kunnen niet allemaal van die drie overgebleven types zijn. Er is dus sowieso een leuk drietal.

Oplossing

Agenda

workshop

Liefde

Liefde maakt niet altijd gelukkig en niet alle sprookjes hebben een goed einde, stelt de Belgische filosoof Patricia de Martelaere in haar essay *De kleine zeemeermin*. Het denken van De Martelaere over liefde vormt de kern van deze lezing en de daaropvolgende discussie, begeleid door filosoof Sandra Aerts.

Den Hopsack · Antwerpen · 6 juli · 13:00-17:00 · € 60,00 · filosofisch-cafe.be

college

Japanse filosofie

Terwijl vrijwel iedereen wel eens gehoord heeft van het Japanse zen-boeddhisme, zijn de inzichten uit het shintoïsme minder bekend. Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen deze spirituele stromingen? Filosoof Edward van der Tuuk vertelt over de filosofische betekenis van zowel zen als shinto, en laat zien hoezeer deze ideeën het Japanse leven beïnvloeden.

online via Zoom · 7 juli · 20:00-22:00 · € 25,00 · vrijeacademie.nl

cursus

Erkenning

Wat doen sociale media met onze blik op onszelf? Omdat ons leven zich steeds meer online afspeelt, verandert onze persoonlijkheid in een product. Wie zichzelf het beste op de markt brengt, krijgt de meeste likes. In deze cursus verkent filosoof Tim Christiaens aan de hand van Hegel en Spinoza deze diep menselijke hang naar sociale erkenning.

ISVW · Leusden · 9 juli om 10:30 t/m 13 juli om 12:30 · vanaf € 917,70 · isvw.nl

cursus

Gevaarlijke ideeën

Brengt filosofie ons altijd dichter bij positieve doelen als vrede en saamhorigheid, of kan ze ook schade aanrichten? Verdiep je met deze cursus in de gevaren van de filosofie, en leer onder begeleiding van filosofen als Henk Oosterling en Marjan Slob denkfouten en gevaarlijke ideeën herkennen.

ISVW · Leusden · 21 juli om 10:30 t/m 25 juli om 12:30 · vanaf € 917,70 · isvw.nl

college

Verbeelding

Kan filosofie bestaan zonder verbeeldingskracht? Wie zouden we zijn zonder de betekenis die verhalen ons geven? Filosoof Hein van Dongen verkent de vele aspecten van verbeelding, en de kracht achter deze unieke menselijke eigenschap. Naast filosofen als Jean-Paul Sartre en Samuel Coleridge bespreekt Van Dongeren ook psychologen en kunstenaars.

Vrije Academie · Amsterdam · 23 juli · 11:00-13:00 · € 35,00 · vrijeacademie.nl

radio

Muziek

Arthur Schopenhauer beschouwde muziek als de zuiverste uitdrukking van de wil. Bij *Brainwash Zomerradio* voert journalist Floortje Smit prikkelende gesprekken met filosofen, wetenschappers en kunstenaars over de muziek die hun denken heeft beïnvloed. Onder andere Spinvis, schrijver Süeda Işık en theatermaker Saman Amini zijn te gast.

NPO Radio 1 · 29 juli t/m 8 augustus · 00:00-01:00 · nporadio1.nl

Gehoord

In *Filosofie is makkelijker als je denkt*, de nieuwe podcast van *Filosofie Magazine*, vraagt hoofdredacteur Coen Simon elke keer een meedenker. Dit keer is dat Liesbeth Woertman over de vraag: wie is die ik die over zichzelf praat?

Coen Simon:

‘Waarom is het zo lastig te zeggen wie je bent?’

Liesbeth Woertman:

‘Omdat het ik nooit kan samenvallen met waarnaar het verwijst. Het ik is maar een woord. En het is relationeel ten opzichte van het woord “jij”. Ineens maakt een kind in zijn ontwikkeling een draai van jij naar ik. Het lijkt dan net alsof dat ik iets tastbaars is geworden – in ons lichaam. Er is die vanzelfsprekendheid om, als je iets over jezelf wilt vertellen, te beginnen met ik. En omdat we dat heel vaak doen lijkt het helemaal losgezongen te zijn van de jij die ten opzichte van het ik is geconstrueerd. Het lijkt iets autonooms geworden. Terwijl het altijd iets tussen ons is.’

Dit is een bewerkt fragment uit de podcast *Filosofie is makkelijker als je denkt*, uit de aflevering ‘Wie is die ik die over zichzelf praat?’.

←← Luister de hele podcast

Hetzelfde

Filosofie is hetzelfde anders zien. Coen Simon en Bianca Sistermans kijken nog eens goed in woord en beeld.

door Coen Simon
beeld Bianca Sistermans

Anders

Regelen

Etiquette dankt zijn naam aan de opschriften op bordjes en andere voorwerpen die de gasten aan het Franse hof subtiel op de heersende gedragsregels wezen. Zoals zo vaak krijgt het teken de betekenis van dat waarnaar het verwijst. Etiquette staat immers inmiddels voor de verinnerlijkte omgangsregels. Een onderdeel van de etiquette is vandaag de dag

het kennen ervan; het juiste doen zonder aanwijzingen. Daar is een gedeelde wereld voor nodig. Dat klinkt heel mooi, maar dat sluit wel iedereen uit die geen deel uitmaakt van die wereld. Is de klacht van de moderne samenleving over toenemende regeldruk niet eigenlijk een teken van inclusiviteit? Aanwijzingen regelen het verkeer zonder te zeggen hoe je moet leven. **FM.**

In de volgende Filosofie Magazine: genot

De volgende
editie ligt op
5 augustus in
de winkel

FM.

Seks, eten en vermaak: zonder genot valt er niet veel te genieten. Maar moeten we het hebben van de kleine geneugten, of juist zoveel mogelijk genot nastreven? Kun je eigenlijk te veel genieten? En is genieten altijd iets van het lichaam, of ook van de geest? Een heerlijk dossier voor levensgenieters.

→ Klare taal

Bestaan er onzinnige zinnen? En is er betekenis buiten de taal? Taalfilosoof Martin Stokhof aan het woord over zijn denken en dat van Ludwig Wittgenstein.

→ Democratie onder druk

De democratie staat onder druk, ziet politiek filosoof Bonnie Honig. Willen we haar beschermen, dan moeten we zorg dragen voor onze publieke dingen.

→ Profetische klassieker

De vorm van de media is belangrijker dan de inhoud, dacht Marshall McLuhan. De Canadese filosoof voorspelde hoe *medium* in onze wereld *message* werd.

Klantenservice

Wil je abonnee worden of heb je vragen over je abonnement? Op onze website vind je antwoord op de meeste vragen.

www.filosofie.nl/contact

Wist je dat je tegenwoordig eenvoudig zelf je adres kan wijzigen? Ga naar www.filosofie.nl/adreswijzigen om je nieuwe adres door te geven. Het adres wordt vervolgens automatisch in ons systeem gewijzigd.

Telefoon

We zijn er maandag tot en met vrijdag van 09.00 tot 17.00 uur om je vragen te beantwoorden.
+31 (0)24-2027 830

E-mail

Stel je vraag per e-mail aan een van onze service medewerkers.
klantenservice@filosofie.nl

ABONNEMENTSINFORMATIE Filosofie Magazine kost € 9,50 per nummer. De abonnementsprijs is in Nederland € 99,00 en in België € 100,20 (12 nummers). Deze prijs geldt bij betaling per automatische incasso. Voor betaling via een (digitale) factuur geldt een toeslag van € 2,50. U kunt eenvoudig een machtiging afgeven via www.fnl.nl/machtiging. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij anders vermeld en zijn per maand opzegbaar. Het opzeggen van een abonnement kan eenvoudig telefonisch via +31 (0)24-2027830 of per mail via klantenservice@filosofie.nl. De verschijningsdata in België wijken af van de verschijningsdata in Nederland. Wilt u altijd de nieuwste editie in huis? Neem dan een abonnement op Filosofie Magazine.

Filosofie Magazine^{FM}

Filosofie Magazine is een uitgave van F&L Media B.V.

Hoofdredactie

Coen Simon (csimon@filosofie.nl)

Redactie & eindredactie

Robin Atia (ratia@filosofie.nl)

Ira Pronk (ipronk@filosofie.nl)

Redactie & webredactie

Anne-Sophie van Berkestijn (avberkestijn@filosofie.nl)

Jonathan Janssen (jjanssen@filosofie.nl)

Thomas Velvis (tvelvis@filosofie.nl)

Isa Wissink (stagiair)

Medewerkers aan dit nummer

Marcel Bakker (beeld), Willem Bentvelzen (cartoon), Gwendolyn Bolderink, Reyer Boxem (beeld), Eva-Anne Le Coultre, Pauline Cremer (beeld), Merlijn Doomernik (beeld), Annette van der Elst, Michel Foucault, Ger Groot, Suzan Hijink (beeld), Jeroen Hopster, Femke van Hout, Marte Kaan, Marco Kamphuis, Jos Kessels, Barteld Kooi, Mikko Kuiper (beeld), Michiel Leezenberg, Thijs Lijster, Jeremy Meek (beeld), Maarten Meester, Miriam Rasch, David Van Reybrouck, Bas van der Schot (beeld), Bianca Sistermans (beeld), Djuna Spreksel, Stefaan Temmerman (beeld), Marnix Verplancke, Elke Wiss, Thijs Wolzak (beeld)

Art Direction Nick Groenewold

Vormgeving Mylene Nales, Tom Gerrits, Lisanne Cobussen, Susan Gerbrands-Derksen, Ferry Dorresteyn en Ellen Willemsen

Sales Roy Keijers +31 (0)24 2404642 (rkeijers@fnl.nl)

Marketing Sacha van Hal (svanhal@fnl.nl), Michael Hardy (mhardy@fnl.nl), Leonie Martens (lmartens@fnl.nl), Tara van de Peppel (tvdpeppel@fnl.nl)

Drukkerij Senefelder Misset Doetinchem B.V.

Vragen aan de redactie

Heb jij opmerkingen, suggesties of vragen aan de redactie? redactie@filosofie.nl of via *Filosofie Magazine* Jonkerbosplein 52, 6534 AB Nijmegen

F&L Media

COPYRIGHT Het auteursrecht op deze uitgave en de gedrukte uitgave en op de daarin verschenen artikelen wordt door de uitgever voorbehouden. De vertaalrechten berusten bij F&L Media B.V. te Nijmegen/Nederland. Het verlenen van toestemming tot publicatie in de gedrukte uitgave houdt in dat de auteur de uitgever, met uitsluiting van ieder ander onherroepelijk machtigt de bij of krachtens de auteurswet door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren te innen en dat de auteur alle rechten overdraagt aan de uitgever, tenzij anders bepaald. Niets uit deze uitgave en de gedrukte uitgave mag worden overgenomen, vermenigvuldigd of gekopieerd zonder uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever stelt zich niet aansprakelijk voor eventuele onjuistheden, welke in deze uitgave of de gedrukte uitgave mochten voorkomen.

Denkkracht

FM.

een fantastisch filosofiefestival

Filosofie
Magazine^{FM}

Keer je brein binnenstebuiten tijdens **DENKKRACHT**, een fantastisch filosofiefestival. Op **zaterdag 29 november 2025** in **PHIL** in **Haarlem** bijten illusionisten, vrijdenkers, wetenschappers en filosofen zich vast in vragen die we dolgraag stellen maar eigenlijk nooit kunnen beantwoorden. Met onder meer Tim Fransen, Bas Heijne, Ellen Deckwitz, Brankele Frank, Martha Claeys, Bas Haring en Coen Simon

29
11
'25

29 november 2025 · PHIL, Haarlem, Tijd: 12.30 uur – 17.30 uur

Bestel tickets op
filosofie.nl/denkkracht

